

Táborszky Györgyi

Soproni korálkönyvek a XVIII–XIX. századból

A jelen tanulmány öt, eddig feldolgozatlan, Sopronból és Kőszegről előkerült német nyelvű kéziratos korálkönyvvel kíván foglalkozni.¹ Ehhez elengedhetetlen az évszázadokon át virágzó nyugat-magyarországi város, Sopron, valamint Kőszeg történetének és zenei életének rövid áttekintése.²

Táborszky Györgyi (Budapest) zenetörténész, jelenleg Grácban írja zenetudományi doktori értekezését.

Sopron a honfoglalást követően, István király uralkodása alatt vált határvárossá. A XIII. században IV. László szabad királyi városi rangot adományozott Sopronnak. Ettől kezdve lakosai élénk kereskedelmi életet folytattak, s a város kulturálisan is virágzásnak indult.

A következő évszázadtól a környéken egyre gyakoribbá váló eretneküldözések már a reformációt alapozták meg. A humanizmus korában sok külföldön tanuló diák hozta magával az új lutheri tanokat, így Sopronban a reformációt követően az evangélikus gondolatok szinte azonnal elterjedtek.³

Kőszeg ugyancsak hamar, 1328-ban kezdett önállóan fejlődni, amikor Károly Róbert (1307–1342) a Németújvári család hatalmát megtörte és mezővárosi kiváltságot adományozott az uralma alá hajtott Kőszegnek. A rang a szabad királyi városokétól csak annyiban tért el, hogy a vitás ügyekben a közeli szabad királyi város polgárai, a jelen esetben a soproniak döntöttek. A XV. században az uralkodók többször megerősítették a város kiváltságait.

A soproni⁴ és kőszegi⁵ evangélikus gyülekezetek története a XVI–XVII. században

Sopron gazdasági élete, ipara és kereskedelme az I. Ferdinándnak (1526–64) tett hűségesküvel a Habsburgok által uralt Bécshez kötődött, ugyanakkor főként életformáját tekintve Magyarország vérkeringésének is részese volt. E ketősségben Sopron önálló maradt, s megőrizte függetlenségét.

¹ A tanulmány a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen 2006-ban írt zenetudományi diplomadolgozatom rövidített változata. Köszönet illeti érte elsősorban konzulensemét, Ferenczi Ilonát, továbbá az Országos Evangélikus Levéltár igazgatóját, Czenthe Miklóst és munkatársát, Kertész Botondot, illetve a Soproni Evangélikus Levéltár munkatársát, Varga Imrénét, akik lehetővé tették a levéltári anyag megtekintését.

² Ld. még: *Musicalia Danubiana* 22: WOHLMUTH 13–19.

³ DRÁVAI és PAYR.

⁴ Az összefoglalás PAYR és BÁRDOS alapján készült.

⁵ Ld. KOKAS 12–15.

A lutheri gondolatok gyorsan visszhangra találtak, de a katolikus Habsburgoknak tett hűségeskü következtében —mivel senki sem kockáztatta volna a soproni privilégiumok elvesztését— nem akadt a városban olyan vezető, aki nyíltan merete vállalni evangélikus vallását. A katolikus Sopronban mégis egyre több plébános vallott a reformáció tanaival keveredő hitelveket.⁶ A két felekezet együtt használta a templomokat és a latin, német és magyar iskolát. A mohácsi vereséget követően sok magyar protestáns menekült a városba a török megszállás, később pedig Ausztriából a protestánsüldözések elől. 1565-től I. Miksa uralkodása alatt (1564–1576) egyre erősödött az evangélikusság, mivel ez évben kapta meg a gyülekezet alapító lelkipásztorát, a nagytekintélyű Simon Gerengelt (1565–1571). Christoph Hummel polgármester idején fokozatosan evangélikus kezekbe került a város irányítása.

Gerengel működése után nem sokkal a katolikus papok és evangélikus prédikátorok összeférhetetlensége miatt I. Miksa 1574-ben elrendelte az istentiszteletek felügyeletét, és megtiltotta az úrvacsora kiszolgáltatását. Miksa utóda, II. Rudolf (1576–1608) tíz évvel később királyi rendeletet adott ki, amelyben az evangélikusok szabad vallásgyakorlását is eltörölte. Ezzel Sopronban az ellenreformáció kezdete messze megelőzte az ország keletibb részeinek vallásüldözéseit. A helyzetet nehezítette, hogy Győr várának eleste után a káptalan tíz évre Sopronba helyezte át székhelyét.

Sopron a Bocskai-szabadságharcok idején, 1606-ban szabad királyi városi rangjának köszönhetően visszakapta teljes vallásszabadságát. A két felekezet megosztozott a város javain, s többek között Sopron legnagyobb temploma, a Szent Mihály-templom a hozzá tartozó Szent Jakab-kápolnával az evangélikusok tulajdonába került. A vallásszabadság idején Sopron talán legnagyobb szülötte, Christoph Lackner majdnem húsz éven át volt a város polgármestere (1613–1631). Nevéhez fűződik számos kulturális és építészeti nevezetesség. Lackner temetésén Paul Schubert (1623–1649) prédikált, akit a soproniak Gerengel után második legjelentősebb lelkészükként tartanak számon.

Az 1648-ban kötött vesztfáliai békében III. Ferdinánd (1637–1657) kimondta, hogy Alsó-Ausztria nemesei szabadon látogathatják más városok istentiszteleteit. A továbbiakban ezért csak Felső-Ausztria vagyonosabb rétege menekült a városba. Így érkezett Sopronba 1671-ben Eggenberg hercegné is. Amikor három évvel később, 1674-ben száműzték az evangélikus lelkipásztorokat és templomaikat újra elvették, Matthias Lang lelkész Eggenberg hercegné lakásán magánistentiszteleteket tartott. Hamarosan nyilvánosan is végeztek istentiszteletet a Lackner-házban, majd két hónap múlva készen állott egy fatemplom a Schubert-ház udvarán, ahol a jelenlegi evangélikus templom áll. A soproni gyülekezet a fatemplom felavatása után két hónappal —egy kőszegi számadáskönyv alapján— Kőszegről kapott kisorgonát.⁷ A fatemplom nem volt hosszú életű: 1676-ban óriási, az egész belvárost rommá tevő tűzvész pusztított. Két éven belül

⁶ Ulrik Raidl (1534–1548), Peter Rothfuchs (1543–1553), Peter Kalbermatter (1549–1551).

⁷ BÁRDOS 93.

azonban —ismét a gyülekezet vagyonos tagjainak adakozásából— felépült a most már kőalpozású fatemplom.

1681-ben I. Lipót (1675–1705) harmadszor is Sopronban hívta össze az országgyűlést. A nagyrészt evangélikus vallású nemesség megtagadta a gyűlésen való részvételt, és a kettős nyomás alatt álló —XIV. Lajos hadaitól, illetve Thököly kurucaitól megfélemlített— uralkodó végül a belső béke erősítése érdekében engedett a nyomásnak. Lehetőség nyílt a szabad vallásgyakorlásra, és a vallás tekintetében egy törvénycikkben külön meg lettek említve Sopron kiemelt jogai.

Kőszeg 1491-től felváltva hol magyar, hol császári birtoknak számított, majd 1605-től Nádasdy Tamás tulajdonába került. A XVII. században, amikor már majdnem két évszázada folyt a vita az osztrák területekhez csatolt birtokokért, a mezőváros 1647-ben visszakerült a magyar korona fennhatósága alá, és 1648-ban szabad királyi város rangjára emelték.

Kőszeget azonban távolsági (főleg bor-) kereskedelme, közigazgatása, vám- és harmincad-mentessége ellenére sem állíthatjuk párhuzamba a közeli Sopronnal, mert Kőszeg, amint Magyarország része lett, rögtön magyarosodott is: adminisztrációja és írásbelisége nyelve a korábban használt Frühneuhochdeutsch után még az őshonos német polgárság körében is a magyar lett, a vi-selet többségében szintén magyar volt. A török elől való védelemkeresés okozta migráció miatt a kereskedőréteg fokozatosan kivándorolt az országból, míg a magyar köznemesség beköltözött s kultúráját is magával hozta. A magyarosodás és a politikai súlynyerés tehát egy időben játszódott le, így egymást erősítették. A vallásüldözés alatt a város a katolikus hitre áttért Széchyek birtokában volt.

A soproni német evangélikus gyülekezet zenei élete és külföldi kapcsolatai

A XVI. században a katolikus és az evangélikus gyülekezet zenei élete a templomok és az iskolák közös használatának köszönhetően egymással párhuzamosan fejlődött. A fizetett kántorok és orgonisták mellett az egyházzeneszerek közé tartoztak 1530-tól a toronyzenészek (tornyosok), később pedig zeneszerető műkedvelők vettek részt intenzíven a gyülekezet zenei életében.

A XV–XVI. század fordulóján különvált a kántor és az orgonista feladatköre, bár továbbra is tisztázatlan maradt az istentiszteleten a szerepmegosztásuk. Nagy valószínűséggel Sopron minden templomában egyazon orgonista játszott. Mivel az orgonista a kántornál zeneileg magasabb képzettséggel rendelkezett, általában ő töltötte be a Musikdirektor állását.⁸ A kántor feladatai

⁸ Voltak azonban kivételes esetek, amikor a kántortanító vette át az állást, ahogy ezt pl. Grünlernél fogjuk látni.

között szerepelt a XVI. századtól az iskolai zeneoktatás, az egykori és az új tanulókból szervezett kórus és a gyülekezeti énekek vezetése.

Habár Németországban már a XV. századból maradtak fenn orgonadarabok,⁹ az orgonista az istentiszteleten csak a XVII. században, a koráldallamok számozottbasszus-játékával párhuzamosan vált nélkülözhetetlenné. Írott források hiányában is feltételezhető, hogy a többrendbeli német kapcsolatokkal rendelkező Sopron nyugatról fokozatosan átvette a korálok orgonakíséretének gyakorlatát. Az orgonista számozottbasszus-játékkal kísérte az éneket, és ezzel betöltötte az éneket vezető kántor szerepét is.

A protestantizmus szülőhazájában a XVII–XVIII. században az orgonista a gyülekezet énekeit orgonarögtönzésekkel tette színesebbé, az istentisztelet egyes részein önálló orgonadarabokat szólaltatott meg, ezenkívül rövid elő- és közjátékokat improvizált egyes liturgikus mozzanatok között. Az alternatívjátékot a XVIII. század közepéig alkalmazták. Sopronban a XVI. századtól kezdve már biztosan használtak orgonákat, de ezek pontos adatait, nagyságát, építésük idejét és regisztereik számát nem tudjuk. Elképzelhető, hogy még az előző évszázadban épültek.

Az 1565-ös fordulat során az evangélikus egyházzal együtt annak zenei élete is fellendült. Gerengel új szertartásrendje megfelelt a német lutheri liturgiának: a középkori latin gregorián énekeket az anyanyelvű gyülekezeti énekekkel és zoltárokkal (többszólamú motetták) ötvözte. Sok mindent átvett a középkori liturgiából, de átalakított, megújult formában. A Gerengel által összegyűjtött énekek képezték a későbbi soproni énekeskönyv alapját, amely egészen a XVIII. század végéig használatban volt,¹⁰ bár halála után még a XVI. században több soproni lelkipásztor írt gyülekezeti éneket.¹¹

II. Rudolf 1584-es rendelete alapján elvették az evangélikusok diplomáit és iskoláit. Az istentiszteletek azonban nem szűntek meg teljesen. Tíz év múlva a győri káptalan ide menekült, s tagjai a katolikus szertartások mellett időnként az evangélikus gyülekezet zenei életében is részt vettek.

A vallásszabadság 1606-os kihirdetésekor a gimnáziumban kórust és zenekart szerveztek. Ellentétben a korabeli székesegyházak és főúri rezidenciák gyakorlatával, ahol gyakran hivatásos zenészeket alkalmaztak, Sopronban a kántor és az orgonista mellett csak zenekedvelő amatőrök muzsikáltak. Az ének- és zenekar a források szerint mégis minden vasárnap szolgált.

⁹ A XV–XVI. századi Fundamentum-tradícióról és az ennek során kialakult tételtípusokról ld. DIETRICH 7–22.

¹⁰ *Oedenburgisches vollständiges Gesang-Buch, Darinnen Die gewöhnlichen Kirchen-Lieder und Psalmen D. Martini Lutheri, und anderer Geist-reichen Männer mit schönen neuen Liedern vermehrt und gebessert nach Ordnung der Jahrs-Zeit auch auf mancherley Fälle im menschlichen Leben gerichtet Allen gottliebenden Herzen zu sonderbarer Gebrauch der Evangelischen Kirchen zu Oedenburg in Nieder-Untergarn. Z Oedenburg Zu finden bey Zacharias Michael Buchbindern. Im Jahr Christi 1700.* (Johann Herbold, Leipzig 1703.)

¹¹ Phaereus és Musaeus.

Az 1620-as évek elejétől Valentin Wigeleb lett a város kántora. Hagyatékának 1629-es bírósági leltárában szerepel egy *Das grosse Gesangbuch*,¹² de az igényesen összeállított kottaanyag a vizsgált korálkönyvek szempontjából fontos énekeskönyvvel együtt elveszett.

Wigeleb halálának évében iktatták be állásába Sopron legjelentősebb zeneszerzőjét, Andreas Rauchot,¹³ aki 1628-ban a vallásüldözés során menekült Sopronba és haláláig, 1656-ig betöltötte az orgonistaállást. Rauch nem csupán istentiszteleti célokra komponált, hanem a város jelentős eseményeire is írt zeneműveket. Így Lackner polgármester 1632-es temetésén szintén az ő szerzeménye szólt. Működése alatt Sopron mindkét evangélikus templomában felújították az orgonát.

Az 1674-es templomfoglalások után az akkori orgonista és kántor munkájának köszönhetően folytatódott a virágzó ének- és zenekari élet, s az együttes létszámát tekintve is egyre növekedett. Az ellenreformáció pozitív hatást gyakorolt a két felekezet zenei életére, zenei versengést és folyamatos fejlődést eredményezett.

A soproni német gyülekezet számára a következő fontos egyéniség Johann Wohlmuth volt. A városban tanult, majd boroszlói és wittenbergi ösztöndíja után a ruszti iskola igazgatójává nevezték ki. 1674-ben —sok más evangélikushoz hasonlóan— ő is elvesztette állását, és külföldre menekült. Tizenkét évvel később azonban Wohlmuthot visszahívták Sopronba, ahol az evangélikus gyülekezet orgonistája és zenekarának vezetője volt majdnem harminc éven keresztül, 1720-ig. Az ő kézírásával maradt fenn az 1689-ben összeállított Starckvirginálkönyv,¹⁴ amelynek címzettje, Johann Jacob Stark feltehetően Wohlmuth tanítványa volt.

1687-ben érkezett a városba Gottlieb Grünler, aki 1731-ben bekövetkezett haláláig a gyülekezet kántoraként szolgált.¹⁵ Kántorsága idején, 1717 októberében ünnepelte az evangélikusság a reformáció 200. évfordulóját. Ebből az alkalomból Grünler egy *Te Deum*-ot komponált.¹⁶ Grünler felügyelete alatt

¹² A leltár Győr—Moson—Sopron Megye Soproni Levéltárában található (Szent György számadások 1629/31. évi Gerichtsbuch). Ld. BÁRDOS 45. és FERENCZI: *Muzsikáló* 409.

¹³ Mareike KUHN: „Andreas Rauch”, in Ludwig Finscher (szerk.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Personenteil 13. Bärenreiter Verlag, Kassel 2005. 1313. Helmut FEDERHOFER — Peter DOWNEY: „Andreas Rauch”, in Stanley Sadie (szerk.): *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Vol. 20. Macmillan Publishers, New York 2001. 853.

¹⁴ *Tabulatur, Johann Jacob Starcken zugehörig, welcher der 3. December 1689. in Gottes Namen den Anfang zum Schlagen gemacht. Gott gebe seinen Segen darzu.* Az 56 tételes virginálkönyv magyar, német és szlovák eredetű táncokon kívül prelúdiumokat, két trombitadarabot és 15 korálfeldolgozást tartalmaz. Ld. FERENCZI: *Korálok*. 112–113. és *Musicalia Danubiana* 22: WOHLMUTH.

¹⁵ Egyes források szerint utóneve Gründler.

¹⁶ A műnek csak a címlapja maradt fenn (*TE DEUM LAUDAMUS, Auf das Lutherische Jubel- Denck- und Danck-fest* — a Soproni Evangélikus Levéltárban I. 122/A jelzettel található meg). A kézirat valószínűleg nem Grünlertől származik. Egy korabeli napló tudósítása alapján (BÁRDOS 109.) Grünler az alkalomra az akkori polgármester szövegére (*Wie alt ist Luthers Lehr?*) komponált

újították fel az imaház orgonáját, 1725-ben pedig ő állította össze a jelen tanulmány alapját képező korálkönyvet.

Amikor 1720-ban Grünler egészségi állapota megromlott, utódjául Daniel Knoglert tették meg, aki ötvenkét éven át a gyülekezet orgonistája és karnagya volt. Működése alatt a soproniak regensburgi mintára vették át többek között a rendszeres kantátaéneklés gyakorlatát.

A következő, alább tárgyalt korálkönyvet Samuel Wohlmann 1728-ban állította össze. Wohlmann 1723-ban került a városba diákként. A fizetési kimutatók szerint feltételezhetően a tanulás mellett az idős Grünlert helyettesítette, majd annak halálakor át is vette kántori állását. Amikor 1746-ban lemondott, az addig Regensburgban tevékenykedő kántort, Michael Kossecket hívták Sopronba.

Mivel II. József (1780–1790) az 1781-es a türelmi rendeletben vallásszabadságot biztosított, a soproni evangélikusok a következő évben engedélyt kértek az imaház lebontására, hogy annak helyén felépítsék az új, ma is álló templomot. II. József azonban a gyülekezet értékes ének- és zenekarát 1787-ben egy csapásra feloszlatta. Mivel az evangélikusok csak a katolikus templomokban zenélhettek, valószínűleg ennek hatására kezdett a két felekezet ismét egymáshoz közeledni. A reformáció 300. jubileumán, 1817-ben az evangélikus templomban tartott ünnepségen a katolikus Szent Mihály- és Szent György-templom ének- és zenekara is részt vett Mozart egy kantatájának előadásában.¹⁷

Ezzel az ünnepséggel viszont eljutottunk az utolsó vizsgált korálkönyv keletkezési dátumához, ezért most azokat a jelentősebb német hatásokat vizsgáljuk meg, amelyek a XVII–XVIII. században érték a soproni evangélikus gyülekezetet.

Mint az eddigiekből látható, Sopron különböző kántorai és zeneigazgatói bizonyos mértékben Regensburg zenei életéhez kötődtek. A XVII. század elején regensburgi minta alapján szervezték újra a zeneoktatást. Wohlmuthról tudjuk, hogy 1674-ben, a vallásüldözés idején Regensburgban talált menedéket, s ott eltöltött tizenkét éve alatt kialakult kapcsolatait Sopronba való visszatérése után is ápolta. Több regensburgi nemesi család támogatta, 1690-ben pedig Sopronban egy orgonát egy regensburgi orgonaépítő, Jakob Harrer felügyeletével építettek fel.

Christoph Stolzenberg¹⁸ közvetlenül nem köthető Sopron történetéhez, Regensburgban írt egyházi műveinek egy része viszont Sopronban maradt fenn,¹⁹ s ezek hatással lehettek Sopron zenei életére és a vizsgált korálletékre. 1714-ben választották meg a regensburgi Gymnasium Poeticum tanárává, kántorává és

egy tenoráriát. Mivel Serpilius —a napló összeállítója— a *Te Deum* után elhangzó kompozíciót is tenoráriának tünteti fel, feltehetően összekeverte a két szerzeményt.

¹⁷ KV. 471. „*Die Maurerfreunde*”, Jakob Hohnheiser hangszerkereskedőnek, a Szent György-templom káptalani zenészenek (1807–1829) átiratában.

¹⁸ Günter THOMAS: „Stolzenberg, Christoph”, in Stanley Sadie (szerk.): *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Vol. 24. Macmillan Publishers Limited, New York 2001. 429.

¹⁹ Sopronban fennmaradt műveit BÁRDOS—VAVRINECZ sorolja fel: 402–426.

a gyülekezet zeneigazgatójává, s ebben a pozícióban kereken 50 évig, haláláig tevékenykedett. Regensburgban írta hét évfolyamnyi kantátáját, de ezeknek regensburgi fogadtatása —fél évszázados itt tartózkodása ellenére is— kedvezőtlen lehetett, művei kevésbé ismertek, sok közülük még a napóleoni időkben elveszett. A kották alighanem Regensburgban egy-két előadás után feleslegessé váltak, így az itt megforduló soproniak nyugodt lelkiismerettel magukkal vihették őket a saját városuk templomaiba.

A XVIII. század közepén három, Regensburggal szoros kapcsolatban álló személy élénkítette a gyülekezet életét: egy orgonista, egy lelkipásztor és egy kántor. A már említett Daniel Knogler orgonistát 1720-ban tették meg Wohlmuth utódjának. 1724-ben a gyülekezet Samuel Serpiliust iktatta lelkipásztori szolgálatba. Kettejük ismeretségeinek köszönhető, hogy 1746-ban Michael Kossecket hívták a megüresedett kántori állás betöltésére. A két zenésznek, de kiváltképp Knoglernek köszönhető, hogy a soproni evangélikus gyülekezet kottatárában 115 Stolzenberg-kézirat található, amelyeket 1726 és 1774 között vettek leltárba. A kéziratok nagy része vasárnapokra és nagyobb ünnepekre írott kantáta. Ezeket a kantátákat és az ünnepi kantátaéneklés gyakorlatát 1729-től fokozatosan vette át a soproni gyülekezet. Az átvételen túl 1726-tól másolták és rendszeresen játszották a műveket Sopronban. Vavrinecz Veronika kimutatta,²⁰ hogy Kosseck 22 művének jelentős hányadában Stolzenberg-művekből kölcsönözte az anyagot, valamint hogy további, jórészt ma már ismeretlen szerzők műveinek többsége szintén a Stolzenberg-kantáták hatását mutatja, ami alól Wohlmann és Knogler kompozíciói sem jelentenek kivételt.

A korálkönyv mint könyvműfaj

A korálkönyv (Choralbegleitbuch) műfajának megszületése szorosan összefüggött a tabulatúra és a partitúra megnevezésekkel, amelyeket —amint azt a soproni korálkönyvek esetében látni fogjuk— egymás szinonímájaként is alkalmaztak. Starck már említett virginálkönyve a címben szereplő „tabulatúra” műfajmeghatározással elszakadt annak XVI. századi, Nikolaus Ammerbach-féle értelmezésétől, amely szerint a tabulatúra vokális művek intavolálását vagy eredeti hangszeres műveket foglalt betűírásba. Az újfajta megközelítésben Samuel Scheidt alkalmazta először 1624-ben, amikor közreadta a *Tabulatura nova*²¹ című gyűjteményt. Scheidt mintájára a tabulatúra szót a XVIII. századig az egyidejűleg megszólaló hangok egyszerű egymás alá írására is alkalmazták,

²⁰ BÁRDOS—VAVRINECZ 401.

²¹ A mű három kötetben jelent meg. (Michael Hering, Hamburg 1624.) ld. RISM A/1/7 S 1352–1354.

hogy kiemeljék a kórus- és szólamkönyvektől való különbséget.²² Mindazonáltal a szó kétféle értelmezése a XVII–XVIII. században tovább élt.

Számozott basszussal ellátott korálkönyvet elsőként Daniel Speer adott ki 1692-ben Stuttgartban. A *Choral Gesang-Buch, Auff das Clavir oder Orgel* 316, generálbasszussal kísért koráldallamot tartalmaz, több közülük két-három különböző harmonizálással szerepel.²³ Speer állandó összeköttetésben állt a Stuttgartban letelepedett Johann Kusserrel, akinek rokona volt Wohlmuth soproni organista, így a soproni német gyülekezet zenészei ismerhették Speer korálkönyvét, s feltehetően kapcsolatban álltak a kántortanítóval.

Az 1692-es korálkönyv előszava betekintést nyújt a XVIII. századi korálkönyvek világába. A könyv egyszerű letéteivel a tanulóknak kíván segítséget nyújtani a számozott basszus játékmódjának elsajátításában. A növendék csak szigorú tanári felügyelet alatt ismerhette meg a számozást, azt, hogy az adott hanghoz kvintet vagy szextet, illetve kis vagy nagy tercet²⁴ kell alkalmaznia. Speer hangsúlyozta, hogy „partitúrájához” az énekeskönyv szövegének olvasása elengedhetetlen. Mivel a koráldallamok a gyülekezetekben különböző változatokban éltek, fontosnak tartotta, hogy a kántor alkalmazkodjék a gyülekezethez, ne minden esetben a leírt hangokat játssza. Harmonizációit sokszor páratlan metrumban írta. Mivel egyes gyülekezetekben inkább negyedekben vagy feleekben énekelték ugyanazt a korált, a hangszeres kísérő figyelmét felhívta a helyi szokás követésére. Speer és a soproni korálkönyvek vizsgálatából azonban kiderül, hogy Nyugat-Magyarországon nem követték a mintaadó letéteket.

A XVII. században a generálbasszus-játék mellett egyre több, négy szólamban kidolgozott letétet jegyeztek le,²⁵ ugyanis már a század első felében kételkedtek az akkor még új számozott basszus alkalmasságában.²⁶ Ez az irányzat folytatódott, és a XIX. század közepére eltűntek a számozott basszussal ellátott korálkönyvek, helyüket teljes mértékben a négy szólamban kidolgozott harmonizálás vette át. A vizsgált korálkönyvek háromféle műfaji megnevezése azonos értelmet takar: evangélikus gyülekezeti énekek kíséretéül szolgáltak.

²² Ugyancsak Scheidt-féle értelmezésben használta a szavakat Johann Klemm 1631-ben. Drezdában kinyomtatott *Partitura seu Tabulatura italica* című művével a műfaji azonosságra is példát állít. MGG-Notation, 360.

²³ A cím folytatása: *worinnen aller brauchbaren Kirchen- und Hauss-Gesängen eigene Melodeyen, in Noten-Satz mit 2. Stimmen als: Discant und Bass untereinander. Neben einem Anhang vieler-auserlesener Arien, und Neu eingeführter Schöner Geistreicher Lieder auff allerley Fälle zu gebrauchen. Mit Fleiss zusammen getragen auch mit einigen nöthig-befundenen Anmerckungen heraus gegeben Von Daniel Speeren Uratis. der Zeit bestelten Cantore & Collaboratore bey der Lateinischen Schul zu Waiblingen. STUTT-GART Gedruckt und verlegt von Melchior Gerhard Lorbern ANNO M.DC.XCII. (Stuttgart: Lorber, 1692.) RISM A/1/8 S 4075.*

²⁴ Speer a szekundokat és terceket tartotta a zene „lelkének”, amely megadta a letét alapkarakterét, affektusát.

²⁵ BLUME 176.

²⁶ MGG-Notation 346.

A korálok és a korálkísérek funkciója

Hogy a soproni korálkönyvekről alaposabb áttekintést nyerjünk, vizsgáljuk meg a mintául szolgáló németországi gyakorlatot!

A „korál” megnevezést a XIII. század óta a gregorián ének szinonímjaként alkalmazták.²⁷ Csak a XVI. század végén kezdték német és skandináv területeken a protestáns, anyanyelvi és liturgikus gyülekezeti énekeket szintén a korál szóval jelölni.²⁸ Néhány esetben a protestáns népének gregorián gyökerekre nyúlnak vissza, megint más énekek az előreformáció énekkincséből merítenek, később világi dallamok átszövegezései. A XVII. század óta a „korál” megjelölés ezeknek a gyülekezeti énekeknek többszólamú vokális vagy hangszeres feldolgozását is jelenti (máshol korálkíséret megnevezéssel).

Habár mindkét nagy reformátor (Luther és Kálvin) hangsúlyozta a gyülekezeti ének jelentőségét, a koráléneklés gyakorlata nagyon lassan terjedt, mert a gyülekezet tagjainak nem állt rendelkezésére énekeskönyv.²⁹ Már a XVI. században különböző reformokkal próbálták a nehézségeket áthidalni. Egyrészt a már ismert dallamokra új szövegeket írtak, másrészt a korálokat az iskolák tanulói vezették énekükkel, hogy így a gyülekezet könnyebben csatlakozhasson hozzájuk. A XVII. századtól nyomtatott énekeskönyvek segítették elő a korálok terjedését. Az orgonista állandó istentiszteleti szolgálata is e században kezdődött,³⁰ bár a XVIII. századig az egyházi év bizonyos részében (pl. nagyböjt) vagy az istentisztelet egyes helyein az orgonát még nem alkalmazták. Néhány dokumentumból arra következtethetünk, hogy a megjelenő orgonakíséret miatt ekkortájt lassult le a gyülekezeti énekek tempója, és ezzel a korál a barokk stílustól véglegesen elszakadt.³¹

Hogy az énekek egyhangúságát megtörjék, az ismert dallamokat több változattal látták el, ami a kívánt változatosság helyett ahhoz vezetett, hogy a gyülekezet még az alapdallamot sem tudta megtanulni.

Korálkíséreten a német protestáns közösségi énekek többszólamú, vokális vagy hangszeres megharmonizálását értjük, amely több mint négyszázötven év gyakorlatát öleli fel. Az alább tárgyalt soproni korálkönyvekben homofón billentyűsletéteket, kancionálékat találunk. A kancionále Johann Walter 1524-ben megjelent énekeskönyvéből³² a reformátusoknál fejlődött ki a XVI. század

²⁷ RGG-Choral 171.

²⁸ MGG-Choral 826.

²⁹ MGG-Gemeindegeseang 1162–1165.

³⁰ Az első forrás, amely előszavában hangsúlyozta az orgonakíséret jelentőségét: *Melodeyen Gesangbuch Darinn C. Luthers und ander Christen gebreuchlichsten Gesenge ihren gewöhnlichen Melodeyen nach Durch Hieronymum Praetorium, Joachimum Deckerum, Jacobum Praetorium, Davidem Scheidemannum. Musicos und verordnete Organisten in den vier Caspelkirchen zu Hamburg in vier Stimmen ubergesetzt begriffen sindt. Gedruckt zu Hamburg durch Samuel Rüdinger. Anno Christi. 1604.* RISM B/VIII/1 1604⁰⁵ - Kant Hmbg 1604.

³¹ MGG-Gemeindegeseang 1179.

³² *Wittenberger Geystliche gesank Buchleyn.*

második felében,³³ majd lutheránus részről először Lukas Osiander vette át 1586-ban Nürnbergben megjelent gyűjteményében.³⁴ A XVIII. század első felében a kancionále-típusú tételek írásában is kiemelkedő helyet foglalt el Johann Sebastian Bach.³⁵

A koráldallamok eredeti modális hangnemeit³⁶ a korálkíséret gyakorlata dúr-moll hangnemekkel keverte. Sopronban és környékén megmaradtak az eredeti modális dallamok, amint az a zsolttárok vizsgálatánál kiderül.

Az egyhangúság elkerülése érdekében az akkordikus harmonizálással párhuzamosan Németországban a XVII. században kialakult az alternatim-gyakorlat, tehát a gyülekezet, a többszólamú kórus és az orgona felváltva énekelte-játszotta az egyes versszakokat. A XVIII. században azonban az orgona mindjobban kiszorította a kórust, átvette annak szerepét, s egyre inkább csak a számozott basszus volt mértékadó. Az orgonista az ismert korálokat általában rögtönözve kísérte. Ha mégsem volt járatos az improvizálásban, a korálok négyszólamú orgonakíséretéhez Samuel Scheidt 1650-ben kinyomtatott *Görlitzi tabulatúrája*³⁷ szolgált segítségül. A gyűjtemény alapján a rögtönzésnél 1650-től kezdve a szélső szólamok ellentétes mozgására, a kvint- és oktávparhuzamok kerülésére, valamint a dallam ismételt hangjainál a harmóniák változatosságára (leginkább kvintszept- és kvartszept-akkordokkal színezték a harmonizálást) törekedtek. Scheidt tabulatúrájával szemben a jelen tanulmányban vizsgált korálkönyvekben kvint- és kvartszept-akkordok viszonylag ritkán fordulnak elő, csak a XIX. század-eleji korálkönyvekben válnak sűrűbbé. Szintén a nyugati protestánsoknál figyelhető meg az a hajlam, hogy a korálokban páros metrumra törekednek. Ennek érdekében egyre gyakrabban mondtak le a táncosabb alkatú, páratlan ütemmutatóról. Ezt a gyakorlatot hamarosan Sopronban is átvették, több, Grünler gyűjteményében 1725-ben még 3/2-ben szereplő korált

³³ A genfi zsolttárokot több szólamban először Louis Bourgeois dolgozta fel (Clément Marot fordításában), és 1547-ben Lyonban adta ki: *Pseaulmes cinquante [...] à quatre parties*.

³⁴ *Fünffzig geistliche Lieder und Psalmen*. Ld. MGG-Choralbearbeitung 828–829.

³⁵ MGG-Choralbearbeitung 835–837.

Kantátaiban és oratórikus műveiben szereplő tételeit Carl Philipp Emanuel Bach kezdeményezésére 1765 és 1787 között adták ki. A Bach-jegyzékben nincs feltüntetve a korálok keletkezési ideje. Ld. Wolfgang SCHMIEDER: *Thematisch-systematisches Verzeichnis der musikalischen Werke von Johann Sebastian Bach*. Breitkopf & Härtel, Leipzig 1971. BWV 253–438.

³⁶ A IX–X. században a dór-hypodór tónus (1–2.) protusszá, a fríg-hypofríg tónus (3–4.) deuterusszá, a líd-hypolid (5–6.) tónus tritusszá és a mixolid-hypomixolid (7–8.) tónus tetrardusszá olvadt össze, és ambitusában is megnövekedett. Így az I. dórrá vagy eollá, a II. fríggé, a III. líddé vagy dúrrá és a IV. mixoliddé alakult. Ld. DOBSZAY 202–203. Blindow ennek alapján állapított meg diszszertációjában tizenkét egyházi hangnemet: dór-hypodór (1–2.), fríg-hypofríg (3–4.), líd-hypolid (5–6.), mixolid-hypomixolid (7–8.), eol-hypoeol (9–10.) és ión-hypoión (11–12.). Ld. BLINDOW 67–82.

³⁷ *Tabulatur-Buch Hundert geistlicher Lieder und Psalmen Herrn Doctoris Martini Lutheri und anderer gottseligen Männer: Für die Herren Organisten mit der Christlichen Kirchen und Gemeine auff Orgel desgleichen auch zu Hause zu spielen und zu singen Auff alle Fest- und Sonntage durchs gantze Jahr Mit 4 Stimmen componirt von Samuel Scheidt C.* (Görlitz: Hermann, 1650.) RISM A/I/7 S.1363. A korálharmonizálások mutatóját ld. MGG-Scheidt 1232–1234., BLUME 163.

Wohlmann három évvel később már páros metrumban kottázott le, amit a lejegyzők a később összeállított korálkönyvekben is megtartottak. Sopronban a szólamok ellentétes irányban való mozgására sem ügyeltek.

Németországban a disszonanciák bevezetésével lehetőség nyílt egy bizonyos belső ritmus kialakítására, a konszonancia-disszonancia váltakozását a basszus szólam oktávugrásokkal teli, kromatikus vagy diatonikus skálamozgása segítette. A diszkant hangisméltéseinél követelménynek tekintették a basszus változatosságát, a felső szólam mozgásánál pedig az alsó szólamban kitartott orgonapontot. A soproni korálletétekben ezek az elvek sem olyan jelentősek. Esetenként a basszus akár kromatikus felfelé haladás után is lefelé nagy szep-
timben megtörik, néha bővített kvint- vagy szűkített kvartugrás fordul elő. Gyakori a számozás elírása, olykor kimaradt egy adott helyen egyértelműen szükséges szám.

Sopronnal kapcsolatos korálkönyvek

Az alapul vett 1725-ös korálkönyv elemzése

A kőszegi hagyatékából nemrég került elő az eddig ismert legrégebbi Magyarországon összeállított német nyelvű korálkönyv.³⁸ A bőrkötésű könyv címlapján ez áll:

Teutsche / PARTITURA CHORALIS / über / alle geistreiche Lieder, / wie solche / in dem Oedenburg[ischen] Gesang-Buch / enthalten, / vom neuen gesetzet, eingerichtet, / und einer Löb[lichen] Evang[elischen] teutschen Gemeinde / der könig[lichen] Freij-Stadt Günß [=Kőszeg] / in Nieder-Hungarn / zum nützlichem[!] Gebrauch übergeben / von / G. G. Eccl. Ev. Sopr. C.&C.M.D. / Anno 1725.

A soproniak ajándékát méltán kapta a kőszegi német nyelvű evangélikus gyülekezet, hiszen amint azt már említettük, 1674-ben a mai soproni evangélikus templom helyén, a Schubert-ház udvarán felépült, fából készült imaházba Kőszegről szállították az orgonát.

Az 1725-ös korálpartitúra címlapján a G. G. monogram a lejegyző személy nevét rövidíti, a notátor a közel négy évtizede Sopronban szolgáló kántor, Gottlieb Grünler. A C.&C. egyszerűen Grünler beosztására vonatkozik, jelentése Cantor & Chormeister. Az M. D. a Musikedirektor, azaz zeneigazgató rövidítése. Johann Wohlmuth zeneigazgatót 1720-ban nyugdíjazták, de amint azt már em-

³⁸ Az AGE (Archivum Generalis Ecclesiae) jelzet nélküli hagyatékából 1915 után került az Evangélikus Országos Levéltárba (Budapest). Erre abból lehet következtetni, hogy jelzet nélkül szerepel. Nemrég rendezések során megtalálták, és a jelenleg fejlesztés alatt álló egyházzenei gyűjteményhez csatolták. A könyvet Kapi Gyula (1888–1910, soproni tanár) ajánlotta fel a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyetemes egyház énekügyi bizottságának 1909-ben, majd 1911-ben fizették ki fiának, Kapi Gyulának, aki a dunántúli korálkönyv-szerkesztő bizottság elnöke volt, FERENCZI: *Korálok* 116.

lítettük, örököse Knogler volt. Knogler orgonistától tehát a korálkönyv megírása körül rövid időre Grünler kántor vette át a kórus vezetését és a diszkan-
tisták tanítását. Mivel 1726-ban Knogler Grünler utódja lett az ifjak nevelését
illetően, s a vele járó fizetséget is ő kapta meg, 1725-ben valóban Grünler volt
a soproni evangélikus egyház zeneigazgatója.

A címlap a hivatkozott énekeskönyvvel kapcsolatban —egyéb adatok hiánya
miatt— dilemmát okoz, amelyre nem találunk egyértelmű megoldást. Wigeleb
már említett énekeskönyve elveszett, de valószínű, hogy XVII. század eleji ha-
gyatéka, a *Das grosse Gesangbuch* egyezik a Gerengel által összegyűjtött, szintén
csak az énekek szövegét rögzítő énekeskönyv tartalmával, amelyet a század
végén Matthias Lang soproni lelkész újraserkesztett³⁹ és amely a soproni gyü-
lekezetben 1785-ig, a hozzá csatolt falvakban egészen 1835-ig használatban volt.
A Lang-féle könyv első kiadása nem ismert, Samuel Gamauf XVIII. századi sop-
roni lelkész pedig hely és évszám nélkül közölte az énekeskönyv egy változatát.⁴⁰

A korálkönyvben felhasznált énekeket a német nyelvterületen használt korál-
dallamokat tartalmazó Zahn-katalógussal összevetve feltűnően sok különbséget
találunk. Az 1725-ös gyűjtemény 212 dallama közül Zahnnál 54, azaz mintegy
a korálok egynegyed része nem szerepel. A korálkönyvben és a katalógusban
is meglévő dallamok sok esetben jelentős eltérést mutatnak. A hiányzó ötven-
négy ének szövege 29 esetben azonos a két területen, dallamilag viszont teljesen
eltérnek egymástól. A soproni gyülekezet feltehetően helyi készletet alakított
ki. A tény, hogy a város nem csak politikai, de vallási téren is őrizte autonó-
miáját, igaz volt a soproni evangélikusok zenei életére is.

Nem derül ki egyértelműen, hogy a soproniak honnan ismerték vagy vették
át a helyi jellegzetességgé alakított korálokat. Mivel a korálkönyv összeállít-
ásának idején, 1725-ben a dunántúli pietisták könyvtárában biztosan megvolt

³⁹ Az énekeskönyvet a XVIII. században „des Herrn Langisches Gesangbuch”-ként emlegették.
PAYR 370. Bárdos Kornél nem tesz róla említést.

A Gerengel által gyűjtött énekek képezték a későbbi soproni énekeskönyv alapját, amely 1700-
ban Gerengel arcképével jelent meg, s egészen 1785-ig használatban volt (*Oedenburgisches vollstän-
diges Gesang-Buch ...*) Ugyancsak 1785-ig énekeltek Sopronban a Lang-féle könyvből (*Auserlesene
Geistliche Lieder, die meistens in der Kirche zu Oedenburg gesungen und in anderen Gesangbücher
nicht alle gefunden werden*). — A címből kiderül, hogy nem minden ének található meg más éne-
keskönyvekben, tehát bővítette a készletet, de alapjaiban az addigi hagyományra támaszkodott.

⁴⁰ *Auserlesene Geistliche Lieder, die meistens in der Kirche zu Oedenburg gesungen und in ande-
ren Gesangbüchern nicht alle gefunden werden. Coloss. 3, 16.* Kiadásának pontos helyét és idejét nem
ismerjük, de valószínűleg 1674 előtről származik, mert egy 1674-es *Oedenburgisches Abendgebet-*
hez fűzték hozzá. GAMAUF G.: *Geschichte der evangelischen Kirche in Oedenburg II.* kézirat, 506.
idézi: PAYR 370.

Payr Némétújvárt, a ferences kolostorban találta meg a gyűjtemény egy tovább bővített, 1700-ból
származó kiadását. A címléírás alapján az énekeskönyv egyezik a már említett, müncheni könyv-
tárban levő gyűjteménnyel. (Ld. 10. jegyzet.) Göttingenben és Münchenben további két 1725 előtt
nyomatott soproni énekeskönyv található, amelyekkel kapcsolatban szintén elképzelhető, hogy
azonosak a korálkönyv címlapján feltüntetett gyűjteménnyel.

Freylinghausen kétkötetes, hallei gyűjteménye,⁴¹ Csepregi Zoltán feltételezése szerint Grünler ennek a könyvnek a koráljaira támaszkodott.⁴² A katalógus vizsgálata azonban nem támasztja alá ezt a feltevést, mivel a legtöbb ott közölt korál nem szerepel az említett 1704-es vagy 1714-es gyűjteményben.

A német protestáns központokban tanuló diákok feltételezhetően hazahozták a külföldön hallott énekeket. A koráldallamok szájhagyomány útján terjedhettek, az emlékezetből történő éneklés pedig magyarázatként szolgálhat a sok helyi dallamvariáns és eltérés kialakulására. Mivel a város tevékeny kereskedelmet folytatott, az utazó árusok által hazahozott könyvek ugyancsak szerepet játszhattak az énekkészlet kialakulásában.

Egyes korálok megegyeznek a ma használatban lévő magyar evangélikus énekeskönyv dallamaival.⁴³ Az énekeskönyv szerkesztésekor valószínűleg felhasználták a soproni gyülekezet énekeit.

A Zahn-katalógusban is meglévő 158 korál különböző korszakokból származik. A dallami variálódás miatt nem minden esetben lehet pontosan megállapítani első előfordulásukat a német területen. A soproni korálokhoz legközelebb álló változatok közül a legkorábbi évszámmal a *Hertzliebster Jesu* kezdetű ének szerepel, amely Petrus Tritonius⁴⁴ dallamára 1507-ben, még a reformáció előtti időben jelent meg, először Johann Hermann vallásos szövegével. Más esetben is találkozunk világi dalok egyházi átírásával. Több korál XV. századi latin kanciókból vagy pietista gyakorlatból került az evangélikus énekeskönyvekbe.

Időrendben a következő csoport huszonnégy énekével egyben a legnagyobb: Erfurtban ekkor jelent meg az *Enchiridion*, amely javarészt Luther szövegeinek feldolgozásait tartalmazza.⁴⁵ A XVI. századból szintén jelentős forrás volt Joseph Klug 1535-ös énekeskönyve,⁴⁶ ahonnan közvetve tíz éneket vettek át a soproniak. 1609-ben és 1649-ben szintén több olyan korál jelent meg, amelyeket később felhasználtak Sopronban.

Hét dallam a korálkönyv keletkezése után került be a németországi gyülekezetek gyakorlatába. Ezek az 1725-ös „partitúrában” is utólagos bejegyzések,

⁴¹ Johann Anastasius Freylinghausen a hallei pietizmus vezéralakja (1670–1739).

*Geist-reiches Gesang-Buch Den Kern Alter und Neuer Lieder Wie auch die Noten der unbekanntnen Melodeyen Und darzu gehörige nützliche Register in sich haltend; In gegenwärtiger bequemer Ordnung und Form samt einer Vorrede Zur Erweckung heiliger Andacht und Erbauung im Glauben und gottseeligem Wesen herausgegeben von JOHANN ANASTASIO Freylinghausen, Past. Adj. HALLE Gedruckt und verlegt im Wäysenhouse. 1704. RISM B/VIII/1 1704⁰⁴ — Frey-G 1704. és második kötet: *Neues Geist-reiches Gesang-Buch...M DCC XIV. RISM B/VIII/1 1714⁰⁶ — Frey-N 1714. A XVIII. század folyamán mindkét kötet számos kiadást ért meg.**

⁴² CSEPREGI 77–78.

⁴³ *Evangélikus énekeskönyv.* Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1982.

⁴⁴ Eredetileg Peter Treibenreif (1465–1526).

⁴⁵ *Das Erfurter Enchiridion.* Faksimile az 1525-ös kiegészítéssel. Dokumenta Musicologica 1/36. Bärenreiter, Kassel 1983. Evangélikus Országos Könyvtár 19.873.

⁴⁶ *Geistliche Lieder auff's new gebessert zu Wittenberg. D. Mart. Luther. 1535. Gedruckt zu Wittenberg durch Joseph Klug. M.D.XXXV. RISM B/VIII/1 1535⁰⁶ — Wit K 1535.*

de a különböző kézírások vizsgálata után nem állapítható meg a lejegyzés ideje, így elképzelhető, hogy a soproni evangélikus gyülekezetben már a németországi megjelenés előtt használatban voltak. Közülük négy először az 1731-es, Dretzel-féle énekeskönyvben⁴⁷ jelent meg. A katalógus szerint Dretzel gyűjteményében több, Sopronban használt korál megtalálható, tehát valószínű, hogy az énekeket e könyvből ismerték meg a magyarországi városban.

A korálkönyv hosszú életű volt, a címlapon annak másfél évszázados használatáról újabb adatot találunk, amelyet az akkori kőszegi orgonista ceruzával jegyzett be.

orgonista MHammer 1875

Azt, hogy a féltett kincsként őrzött gyűjtemény — a jelek szerint — használata ellenére jó állapotban maradt fenn, az magyarázhatja, hogy Kőszegen már 1814-ben elkészült egy új korálkönyv.⁴⁸ Felmerül a kérdés, miért volt szükség egyszerre két könyvre. Lehet, hogy 1814-től az istentiszteleteken felváltva többféle letétet használtak, vagy meghatározott rendszer szerint cserélődtek a könyvek. Kézenfekvőbb azonban, hogy Hammer csak megőrizte az 1725-ös könyvet, miközben már az újabb letéteket használták a templomban.

A kántor-lejegyző a korálkönyvet az egyházi iratoknak a korban szokásos latin rövidítésével kezdte, az első oldal tetején a J. N. J. (In nomine Jesu) áll.

Grünler kezdetben az egyházi esztendő ünnepei szerint haladt, az évet megnyitó ádventi énekekkel kezdte a leírást, majd karácsonnyal, újévvel, a passióval, húsvétal, Mennybemenetellel, pünkösdvel, Vizitációval és Szent Mihály napjával⁴⁹ folytatta.⁵⁰ Ezután a kántor-lejegyző istentiszteleti alkalmak szerint sorolta fel az énekeket. Katekizmus, bűnbánati, hitvallási, úrvacsorai, dicsőítő és hálaadó, keresztény életről és vándorlásról szóló, ima-, panasz- és vigasz-énekek, a keresztény templomról és a nagy országos csapásról megemlékező korálok után reggeli, asztali és esti énekeket közölt, majd a temetési énekek és a legújabban történt eseményekről való beszámoló után a *Litania*-val⁵¹ fejezte

⁴⁷ *Des Evangelischen Zions Musicalische Harmonie: Oder: Evangelisches Choral-Buch von Cornelius Heinrich Dretzel.* Nürnberg: Endter, 1731. Id. RISM A/I/2 D.3530.

⁴⁸ Az AGE hagyatéka ugyancsak az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) egyházzenei gyűjteményéhez csatolva, jelzet nélkül található meg, ld. a 38. jegyzetet.

⁴⁹ Ez utóbbi azért nevezetes, mert a XVI. században Sopronban az evangélikusok használatában lévő legnagyobb templom a Szent Mihály-templom volt, amelynek búcsúját szeptember 29-én tartották. A XVIII. századi korálkönyvben mégis csak egy ének kapcsolódik az ünnephez, ami azt mutatja, hogy a templom elvételével a többi korál vagy kikopott a gyakorlatból, vagy eredetileg sem létezett. A Zahn-katalógus szerint csak 1594-ben került be Johann von Burck énekeskönyvébe, de Sopronban talán már korábban is használatban volt.

⁵⁰ Az utóbbi két ünnep ma nem tartozik az evangélikus egyház ünnepei közé.

⁵¹ A litániaéneklés gyakorlatáról a tanács 1627-es rendelete így szól: „Mivel a litániát összevissza éneklék a kóruson, és emiatt a hívek nem értik, hogy miért imádkoznak, ezért a közgyűlés határozata szerint —miként másutt is a helyesen vezetett templomokban szokás— jól betanított két fiú az oltár előtt hangosan és érthetően énekelje. A kórus és a gyülekezet pedig együtt felelje Erhöre uns...” Id. BÁRDOS 48.

be a korálygyűjtemény törzsanyagát. Ez a felosztás 155 oldalon keresztül tart, többnyire Grünler keze írásával. A könyvben további oldalakat tartottak fenn a korábbi részből kimaradt vagy átalakított korálettéteknek, amelyeket utólagosan későbbi notátorok kottáztak be. Ezek a korálharmonizálások még 25 oldalon keresztül folytatódnak, utána a szükségtelenné vált lapokat kivágták. Ezekre feltehetően szintén írtak, mivel az utána következő regiszterben a 181. oldalról is találunk említést.

A korálkönyv tartalmáról készített regiszterben a lejegyző az egyes korálok kezdősorát tüntette fel ábécérendben, hivatkozással az oldalszámra. Az utólagosan beírt korálharmonizálások címét többnyire két, már meglevő kezdősor közé szűrták be a későbbi notátorok, de több esetben az újabb keletű darabokat egyáltalán nem regisztrálták. Ugyancsak feltűnő, hogy a címek közül egyik-másik nem szerepel a letétek között, olykor rossz oldalszámmal tüntették fel a kezdősort.

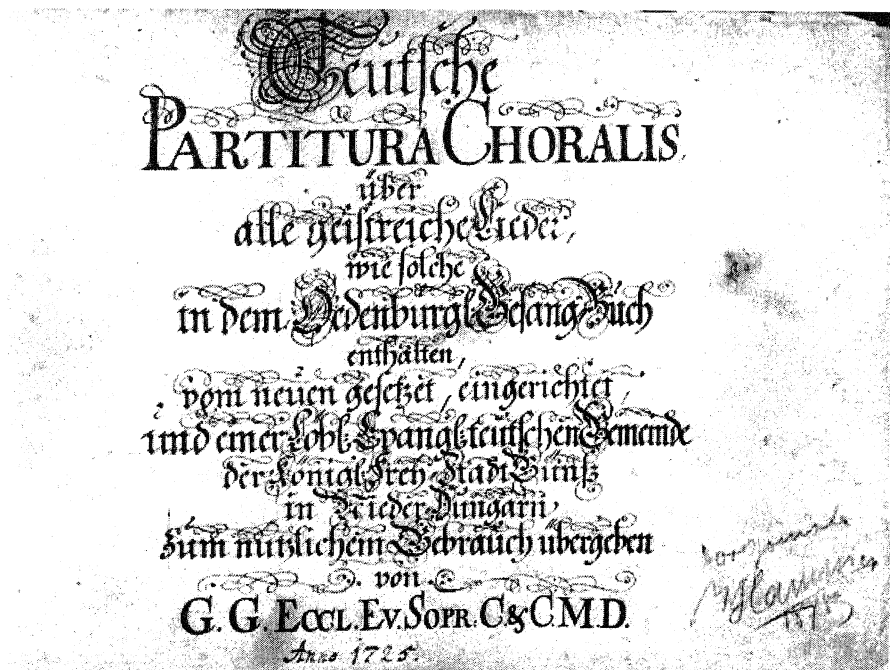
A regiszterben felsorolták azokat az énekszövegeket is, amelyekre a lejegyzők a korálharmonizálások között nem utaltak. Három szöveghez⁵² azonban, amelyek a főrészben nem találhatók meg az említett oldalon, nem közöltek más dalmot. Ezek közül kettő az adott oldalon a szótagszám alapján egy másik korál dallamára is énekelhető, az *Ach Herr Gott* kezdetű korál viszont nem illeszthető rá a feltüntetett oldalon egyik dallamra sem. A notátor a korálok betűrendes mutatója után Jesus Sirach könyvéből a hetedik fejezet harminckilencedik versét idézte, ezzel ér véget a könyv.⁵³

Olykor, többnyire a recitatív stílusú énekeknél a lejegyző a kotta alatt végigírta a szöveget. Ezekben az esetekben érthető a beírás, mert az orgonista csak így tudta a szabadon deklamált szöveg alá pontosan játszani a harmóniákat. Nem találunk azonban magyarázatot a versszakonként azonos szótagszámú, *In dir ist Freude* kezdetű, kétversszakos korál szövegének idegen kéztől való, utólagos bejegyzésére. A kis létszámú gyülekezetben nem volt külön kántor, így feltételezhetően az orgonista egy személyben ellátta a kántori feladatokat, és énekével végig vezette a gyülekezetet. Viszont ha az orgonista mindig a gyülekezettel énekelt, mindig követte az énekeskönyvből a szöveget, akkor az egyedi esetet csak az indokolhatja, hogy a tanítóként is tevékenykedő kántort az adott alkalommal egy viszonylag kezdő tanítványa helyettesítette, akinek könnyebbséget jelentett, hogy nem kell két helyről olvasnia egyszerre.

A litániáról későbbi forrás nem maradt fenn, de mivel Grünler a korálkönyvben közölt litánia szövegét végig a kotta alá írta, feltehetően az orgonista vagy a kántor énekelté végig.

⁵² *Ach Herr Gott dein gött[lich] Wort, Lasset uns beständig trachten, Schwing dich auf zu deinem Gott.*

⁵³ *Was du thust, so bedencke das ENDE.*



Az 1725-ben írt korálkönyv címlapja

Grünler az egyházi hangnemekben írt korálokot a harmonizálásoknál kisebb hangnemi kitérésekkel dúr-moll tonalitásba helyezte. A basszusban az alap-helyzetű hármashangzaton kívül leggyakrabban szextakkordokat és sok késleltetést írt, de találunk szeptim és kvintszext megfordítású négyeshangzatokat is. A számozásban egy-egy akkordot egyértelműen elírt. Letétjeiben sűrűn fordulnak elő kvint- és oktávparhuzamok, és a szextmeneteknél hiányzik a változatosságra, a szólamok ellentétes mozgására való törekvés.

A kézírásokat vizsgálva a fő lejegyző, Grünler Gottlieb egyértelműen elválasztható a későbbi notátoroktól. Ezeknek sokszor hasonló betű- és kottairása megtévesztő lehet. Az utólagos bejegyzések feltehetően a másfél évszázad leforgása alatt a különböző kőszegi kántoroktól vagy azok helyetteseitől erednek. Ha valóban ennyi kántor fordult meg a kőszegi gyülekezetben, abból az evangélikus egyházban folytatott gazdag zenei életre következtethetnénk. Elképzelhető azonban, hogy a kántorok a rossz fizetés miatt váltották egymást ilyen gyakran.

Egy későbbi lejegyző kottázta le a *Christ lag in Todes-Banden*-t, a húsvéti énekcsoportot lezáró korált, ahol a fennmaradó két szisztémát kihasználva négyszólamú kidolgozást kísérelt meg. Innen, és a továbbiakban előforduló többszólamú letétekből következtethetünk a gyakorlatban megszólaló korálharmonizálások kidolgozottságára. A négyszólamú letétben néha csak két vagy három szólamot

alkalmazott, a záróakkordok viszont gyakran ötszólamúvá bővültek. A lejegyző tolla a négy ütem során is többször elcsúszott, így az első ütemben az *E-dúr* hármashangzatban *h* helyett *c*, a második ütemben *A-dúr*ban *e* helyett *f*, a második korálsor záróakkordján pedig *D-dúr* hármashangzatban *fisz* és *a* helyett szekunddal lejjebb fekvő hangok állnak. Az első ütem harmadik negyedén a lejegyző elgondolása szerint alighanem *a-moll*, tehát *f* helyett *e*, a második ütem utolsó negyedén pedig *A-dúr* szeptimakkord, a basszus és a tenor szólamban tehát *e* és *g* szerepel.



1. kottapélda: 50: Christ lag in Todes-Banden (1725)— 1–2. (3–4.) korálsor

Az *In dulci iubilo* kezdetű korálnál egy ceruzával befirkált G. D. rövidítést találunk. Gaszner Dániel 1804-ben az Albert-ezred trombitásaként Sopronban zenélt, így megfordulhatott Kőszegen is. Valószínűleg az ünnepélyes karácsonyi ének dallamát trombitaszólam erősítette, amelyet Gaszner játszott.

Az 1725-ös korálkönyvet a Bach által megharmonizált korálok⁵⁴ összehasonlítva a korálok nagy része nem mutat egyezést, néhány korál pedig jelentősen — olykor szerkezetileg is — eltér a vele egyidős lipcsei változattól, még ha a felütések meglétét vagy hiányát, illetve az ütemmutatót nem is vesszük figyelembe. Ebből is kitűnik, hogy a soproniak a rendszeres német kapcsolatok ellenére helyi repertoárt alakítottak ki.

További négy korálkönyv vizsgálata

Három évvel később Samuel Wohlmann kántor Sopron számára állított össze egy korálkönyvet. Ennek címlapjára⁵⁵ a következőt írta:

TABULATURA / über / die in Oedenburg gebräuchlichen Evange[lischen] / Kirchen-Lieder, / Zusammen [!] getragen / im Jahre Christi / 1728. / von / Samuel Wohlmann manu propria.

A könyv műfajmegjelölése tehát a három évvel korábban írt „korálpártitúrától” eltérően „tabulatúra”, ugyancsak korálkönyv értelemben.

A könyvet végiglapozva feltűnik, hogy a letétek körülbelül egyharmadát nyugodt, kiegyensúlyozott mozdulatokkal áthúzták. Alatta továbbra is könnyen olvashatóak a harmonizálások, mert a vonalak lazán, két-három centiméterenként követik egymást. A tollvonások Wohlmannot sejtetik, de nyitott kérdés

⁵⁴ Johann Sebastian BACH: 371 vierstimmige Choralgesänge. Breitkopf & Härtel, Leipzig 1978.

⁵⁵ Soproni Evangélikus Levéltár: H 001. A címet Bárdos Kornél is közli: BÁRDOS 610: 937.

ennek miéértje, mivel a kihúzásokban semmiféle rendszert nem fedezünk fel. A gyűjteményből hiányzik 16, egymást követő oldal.⁵⁶ A letétek sorrendje hasonló Grünler gyűjteményéhez, Wohlmann is ünnepek vagy egyéb egyházi alkalmak szerint csoportosítva közölte a harmonizációkat, bár itt a tájékozódást segítő címek nem állnak a lapok tetején. A rendszerezett részt ez esetben szintén a *Litania* zárja, amely dallamilag is egyezik az alapul választott könyvvel, de itt az 56-szakaszos könyörgés ritmizálatlanul szerepel. Ezt követik a kiegészítések, amelyeket későbbi notátorok jegyeztek le. A *Litania* utáni részben szinte végig (javarészt fekete, de néha piros és barna) ceruzával írt korálleteket találunk, ezek közül többet tollal megerősítettek, de sokszor más korál harmonizációját kottázták rájuk.

A könyvben egyszer sem találkozunk ugyanannak a korálnak feldolgozásbeli variánsával, néhány esetben az azonos korálharmonizációt a kiegészítésben más kezdőhangról változtatás nélkül írták végig. Ebből arra következtethetünk, hogy a korábbi mindennapos gyakorlatban természetesnek vett transzponálás később már túl nehéz feladatot jelentett a kántoroknak. A gyűjteményben sokszor fordul elő javítás vagy kikapart hang. Ezek többnyire az 1725-ös dallamoktól való eltéréseknél szerepelnek, általában az elkapart kottafej a korál régebbi változatát követte. Sokszor a helyesnek tartott hangot ceruzával firkálták be, amit néhány esetben utólag, tollal átírtak.

Wohlmann „tabulatúrája” válogatását tekintve szegényesebb az 1725-ös korálkönyvnel, és a számozott basszus kidolgozottsága sem teljes, sok számot pótlólag, ceruzával írtak be, többször az egész darab számozása ceruzás. Alapvetően sokkal kevesebb hármashangzat-megfordítást találunk nála, a sok alaphelyzetű akkord és mindkét szélső szólam egyidejű hangisméltése szintén igénytelen-séget, egyszerűséget mutat. A három évvel korábban írt „partitúrával” összehasonlítva Wohlmann letétei sokkal elnagyoltabbak a Kőszegnek írt gyűjteményénél. Mivel a zárlatok majdnem mindig egyeznek, a közben lévő eltérések miatt feltételezhetjük, hogy a kántor az 1725-ös korálkönyvből ismert harmóniákat, funkciókat emlékezetből írta le.

A következő Sopronban található korálkönyvet Johann Heinrich Lang írta össze, címe:⁵⁷

Neu-Vollständiges / Choral-Buch / Ao: 1760 / Ver fertiget [!] von mir Johann Heinrich Lang.

A vizsgált korálgyűjtemények között először itt fordul elő a „korálkönyv” műfajmegnevezés. Mivel az 1760-as évszám utolsó két számjegyét átjavították, csak annyi biztos, hogy a gyűjtemény XVIII. századi. A kötetáblán egy 1764-es évszám mellett Heinrich Zitter neve olvasható, Bárdos azonban nem említi, hogy

⁵⁶ Bárdos a 43–58. oldalakon kívül hiányzóknak tünteti fel a 107–110. oldalakat is, azonban ezek nem vesztek el.

⁵⁷ Soproni Evangélikus Levéltár: H 002. A címet Bárdos Kornél is közli: BÁRDOS 608: 918. A korálkönyvből összesen tíz oldal hiányzik: 43–46., 89–92., 252–253., az utóbbit Bárdos 251–252-nek írta.

Zitter kapcsolatban állt volna a várossal. Lang soproni illetősége sem bizonyított. Bárdos Kornél Lang nevére sem utal, csak a Sopronban fellelhető zenei emlékeknél. A címlapon még egy régebbi jelzet szerepel: D I. 516. A könyv a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnáziumból került a Levéltárba, de eredetileg alighanem más városból származhat.

Hogy nem soproni dallamokról van szó, arra mutat egy másképp elképzelhetetlen különbség a könyvek között. A gyakran két-három ütem erejéig való eltérés olyan változatot hoz, amely a későbbi, bizonyítottan soproni könyvekben ismét a korábbi hagyomány szerint lett lejegyezve. Ugyancsak sok az olyan korál, amely a többi könyvben nem, vagy más szöveggel szerepel. Hogy Lang könyve hogyan jutott Sopronba, arról semmilyen biztos adat nem áll rendelkezésre. Talán egy korabeli kántor hozta magával, vagy adományként került a városba.

Lang letéteit a többi harmonizálással összehasonlítva leginkább nála találhatunk barokk stíluselemeket a gazdag számozásban, késleltetésekben, a diszszonanciákra való törekvés miatt gondosan kiírt átmenőhangokban és körülírásokban. A letétekben megjelenik a kvartszext, az átmenő szekundakkord, valamint a terckvart-fordítás. Gyakran látunk egymás fölött három-négy számot is. Hogy hogyan játszotta ezeket a kántor, nyitott kérdés. Tudását tekintve feltehetően a Lang gyülekezetében szolgáló zenész sem volt képzettebb a soproni és a kőszegi orgonistáknál vagy kántoroknál, de Lang városában az istentiszteleteken talán csak a képzettebb muzsikus orgonált, nem tanulók olvasták lapról a számozott basszust.

A könyv összeállításában is eltér a többi soproni korálkönyvtől. Lang a reggeli énekekkel kezdte a leírást, és a harmonizációk csak a napszakok és kisebb ünnepek után szerepelnek az egyházi év ünnepei szerinti sorrendben. Továbbá előfordul olyan csoport, amely Sopronban nem volt használatban (*Communion-Gesänge*). A *Litania* mind dallamilag, mind formailag⁵⁸ erősen eltér a soproni változattól. Írásiránya is megváltozik az eddigi korálkönyvekhez képest, Lang először a bal oldalt írta tele, s csak ezután tért a jobb oldalra.

Nyolc korál után a fennmaradt helyre koráldallam töredékét szúrták be, majd két oldalon fejjel lefele írt kottázás áll, amin a kántortanító feltehetően növénydékei számára szemléltette a magyarázatát, a bevezetést a kottairás és -olvasás, valamint a funkciók rejtelseibe.

A XIX. század elején hat éven belül két azonos című korálkönyvet állítottak össze Sopronban, ezek közül most a bővebb anyagot tartalmazó, későbbi gyűjteményt vizsgáljuk.⁵⁹

Vollständiges / Choral Buch, / welches die Melodien / des alten ödenburger / Gesang-Buchs / enthält.

⁵⁸ Az 1760-as könyv a litániák szokásos formáját mutatja, az előénekes vagy kántor-orgonista imádságára a gyülekezet *Behüt, Hilff* vagy *Erhör uns* kéréssel válaszol.

⁵⁹ Soproni Evangélikus Levéltár: H 003, kisalakú. BÁRDOS 610: 935.

A cím alatt lila ceruzával 1811-es évszámot írtak be. Bárdos ennek egy azonos című, 1805-ben készült példányát is jegyzi,⁶⁰ amely leírása szerint jelentősen kevesebb letétet tartalmaz, de a korálkönyv jelenleg nem található meg a Soproni Evangélikus Levéltárban. A gyűjtemény lejegyzőjét egyelőre nem tudjuk azonosítani, személyére való utalás a címlapon nem található. Szerepel azonban rajta egy D.I.518-as jelzet, amelyhez hasonlóval már az 1760-as korálkönyvnl találkozunk: a Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium katalogizálása.

Egyedül ebben a könyvben szerepel egy, a templomi zenében elterjedt „Lauf”. A tizenhatod- és harmincketted-futamok és a basszus lefelé haladó skálája után kezdődik az *In dich hab ich gehoffet Herr* korál, majd a korálsorok végén a fermátánál és a harmóniák között is újabb futamokat játszik az orgonista. A korálkönyvben csak a Lauf szerzője, Müller van név szerint feltüntetve. Sopronban a XIX. század első évtizedeiben két Müller is működött,⁶¹ akik a jelek szerint katolikusok voltak, ezért tüntethették fel a korálkönyvben a nevet. 1750 és 1850 között német területeken virágkorukat élték a gyakran nem is notált Laufok. A darab bejegyzésének ténye azonban önmagában nem teszi valószínűvé, hogy Sopronban a futamok játszása megszokott lett volna.

Az eddigi gyűjteményektől eltérően az 1811-es korálkönyv lejegyzője csoportosítás nélkül közölte a 171. oldalig csak számozott basszussal ellátott korálokat. A harmonizálásokat vizsgálva ezek jelentősen eltérnek az eddigi, XVIII. századi letétektől. A számozásban gyakran előfordul szekunddal vagy terccel kiegészített kvartszextakkord, azaz a szekund- és terckvart-megfordítás általánosan elterjedt, jellegzetes korabeli jelölése. A tisztán előforduló kvartszextakkord az addiginál jóval nagyobb szerepet kapott: késleltetésként és önmagában is többször használták. A XVIII. századi könyvekben is alkalmazott átmenő szekundok mellett az 1811-es korálkönyvben egyre gyakoribbá vált a kvintszextakkord. A könyv végéhez közeledve egyre több négyszólamú letét szerepel, sok közülük előbb egyszer már számozott basszussal le volt jegyezve. A kétszer lekottázott korálok esetében, mivel az ütem súlyos és súlytalan negyedét egyenrangúnak tekintették, egyszer első vagy harmadik, másszor második vagy negyedik negyeden indul a dallam. A notátor több esetben ceruzával egészítette ki a harmóniákat, vagy hiányzó előjegyzéseket pótolta.

Kőszegen 1814-ben elkészült egy újabb, már említett korálkönyv, amelynek fedőlapján egy ráragasztott címlap látszik. A cím teljesen elmosódott, csak ennyi olvasható rajta: *Choralbuch der ...*

⁶⁰ *Vollständiges Choral-Buch welches die Melodien des alten Oedenburger Gesang-Buchs enthält.* ld. BÁRDOS 610: 934.

⁶¹ Wenzel Müller, aki a városi színházban több színdarabhoz írt kísérőzenét, valamint kéziratban egy miséje is fennmaradt. Adolph Müller egy zenekari nyitányt és 1803-ban egy színházi kísérőzenét komponált. A soproni katolikus templom 1828-as, Kurzweil-féle leltárában szerepel egy G-dúr offertórium Müller nevével, de nem tudni, melyik szerezte a kettő közül.

Az első oldal alján Hammer neve szerepel.⁶² MHammer bejegyzés előfordult már az 1725-ös korálkönyvnel, másfél évszázaddal a keletkezése után. Magister Julius Hammer Kőszegre érkezésének időpontját nem ismerjük, de a bejegyzés idején már itt lehetett állásban, mert a kántortanítói oklevél középiskolai végzettséghez volt kötve, és ezt a tanulók leghamarabb tizennyolc éves korban szerezhették meg, esetében 1873-ban vagy 1874-ben.⁶³

A gyűjteményben egy-két letét kivételével azonos a lejegyző személye, vagyis Hammer Gyula. Hammer a páros metrumon belül a ritmust még egyöntetűbbé tette, a letéteket végig egyforma negyedekbe osztotta, a korálok az ütemsúlyokra való tekintet nélkül minden esetben „ütem egyen” indulnak. Az eddigi gyűjteményekben már meglevő akkordokkal dolgozott, ezen kívül a 8–7-es késleltetés gyakorisága jellegzetes a letétekben.

Az utólagos lejegyző kézírása alapján feltételezhető, hogy a kőszegi kántor fia, Hamar Gyula volt, mivel Ádventi énekének faksimilije⁶⁴ feltűnő egyezést mutat mind a később bejegyzett kottázást, mind annak szövegét tekintve.

Hammer a XVIII. századi korálkönyvektől eltérően nem ünnepek szerinti sorrendben haladt. A 98 számozott harmonizálás után egy oldal kottapapírt üresen hagyott, azon csak pár ütem megkezdett, de átfirkált/átsatírozott próba található. Ezt követően újra 1-től kezdve, de rendszertelenül számozva található további huszonnégy letét, majd a következő részhez külön címlap tartozik:

Practischer Beytrag zum sich selbst informierenden / Clavier-Spieler, oder 24 leichte Präludia / mit / eben so vielen Variationen für Orgel und Clavier / aus den gebräuchlichsten Ton-Arten gesetzt von/Michael Johann Fridrich Wideburg, / Organisten der großen lutherischen Kirche zu / Norden in Ostfriesland, / geschrieben von / Stephann [!] Purt / Zu Güns ihm Jahr 1814 den 1sten August.

Stephan Purt Hammernél kicsit sötétebb tollal és határozottabb vonalvezetéssel kottázott. Egy prelúdium és huszónhárom variáció után három, világosabb tintával írt oldalt találunk, amelyeken párütemes kadenciákat jegyzett le a kántor segítségére: hogyan lehet egyik hangnemből a másikba modulálni. Ezután egy variációt és még 24 prelúdiumot kottázott le, amelyeket valószínűleg utólag és mások számoztak be ceruzával. Néhány kivágott lap helye után regiszter következik, majd négy teljesen üres lapon még ötoldalnyi ceruzás, beszámozott korálszöveg kezdete szerepel, mellettük kis vonalkákkal: talán a későbbi kántortanító ide jegyezte fel magának, hogy a letéteket hány istentiszteleten játszotta.

⁶² A magyar-német Hammer Gyula/Julius Hammer Veperden/Weppersdorfbán született 1855-ben vagy 1856-ban. Nagypja még Kőszegen volt néptanító, édesapja Veperden tanítószkodott. A később soproni evangélikus egyházenész Hammer Gyula 1912 után Hamarra magyarosította nevét. Második feleségével, Roth Karolina Elisabeth-tel 1886-ban már Kőszegen házasodott. 1933. február 3-án halt meg Kőszegen.

⁶³ Ld. KORMOS 59–60.

⁶⁴ Ld. KORMOS 62.

A négy „soproni korálkönyv”⁶⁵ összehasonlítása az 1725-ös gyűjteményben szereplő zsoltárok alapján

Mivel jelen tanulmányom keretei nem engedik a gyűjtemények minden egyes koráljának részletes vizsgálatát és a többi korálkönyvvel való összehasonlítását, egy jól elhatárolható csoportot, a zsoltárfeldolgozásokat választottam a vizsgálat tárgyául. Az itt vizsgált korálok alapján a gyűjtemény más koráljairól is áttekintést nyerünk. A továbbiakban a Sopronhoz kapcsolódó korálkönyvek összevetéseként mindegyikben megvizsgáljuk az 1725-ös gyűjteményben már szereplő, a későbbiekben is megtartott és esetenként továbbalakított zsoltárharmonizációkat.⁶⁶ Egyben közelebről is tanulmányozhatjuk a számozott basszussal ellátott letéteket.

A zsoltártétel a XVII. században Németországban kialakult alternatív-praxisban egyedülállóan önálló hangszeres mű is lehetett, amelyet ünnepi alkalmakon az introitus helyén játszottak. A korálkönyvekből nem derül ki, vajon Sopronban a zsoltárok hangszeres előadása gyakorlatban volt-e.

Az alapul vett, 1725-ös korálkönyvben 17 zsoltár szerepel. Közülük az *Es woll uns Gott genädig sein* kezdetű korál a *Psalmen* csoportban —utólag több szólamban kidolgozott harmonizálásban— még egyszer le lett jegyezve. Ez az egyedüli letét, amely nem Grünler keze írása. A *Litania* utáni részben ugyanez a lejegyző még egyszer lekottázta a többszólamú letéttel hangról-hangra meggyező harmonizálást. Az 1728-as „tabulatúraban” a 17 zsoltár közül egy kivételével az összeset, az 1811-es korálkönyvben 15-öt, az 1814-esben viszont meglepő módon csak hét zsoltárt írtak le.

A Zahn-katalógus alapján német területeken a zsoltárharmonizálások alapidallamai nagyjából az 1725-ös korálpartitúra egészére érvényes időbeli rétegződést mutatják: négyet közülük már az 1524-ben kiadott *Erfurter Enchiridion*-ban megtalálunk, továbbá a XVI. század első feléből egy-egy dallam 1525-ben és 1526-ban, három 1535-ben Klug énekeskönyvében, s egy zsoltárdallam 1540-ben jelent meg először. A század második felében 1568-ból és 1587-ből, a XVII. század első feléből 1613-ból, illetve 1663-ból maradt fenn itt megharmonizált korál. Továbbá három zsoltár helyi hozzátétel, amelyből (Zahn szerint) a *Wär Gott nicht mit uns dieser Zeit* szövege sem volt használatban a német területeken.

A 17 zsoltárdallamot elsősorban egyházi hangnemeik alapján vizsgáljuk. A korálok általános jellemzőinek megállapítása után a zsoltárokat az evangélikus német egyházzenész, a disszertációjában németországgi korálharmonizá-

⁶⁵ Az 1725-ös korálkönyv alapján Sopron zenei életéhez tartozott a közeli Kőszeg is, ezért az 1814-es korálkönyvet is idevettem.

⁶⁶ A későbbi gyűjteményekben találunk 1725-ben még le nem írt zsoltárharmonizálásokat, de a cím utalászerű rövidsége miatt nem minden esetben derül ki pontosan, melyik zsoltárról van szó, továbbá csak az első, Kőszegnek ajánlott könyvben szerepel a *Psalmen/Psalmlieder* kategória, amely egyértelművé teszi, hogy az itt közölt letétek valóban zsoltárok. A protestáns számozás eltér a görög-latin hagyományban megszokott számoktól.

lásokkal foglalkozó Martin Blindow, valamint Friedrich Blume könyve alapján a Soprontól nyugatabbra fekvő evangélikus központokban énekelt koráldallamokkal hasonlítjuk össze.

A XVIII. században az orgonakíséret kialakulásával egyidejűleg és annak következtében a régi egyházi hangnemeken belül is megjelentek a vezető- és váltóhangok. A harmonizálás egyre inkább egybemosta a különböző tónusokat, és fokozatosan minden ének a dúr-moll keretek közé szorult. A terc szerint meghatározott tonalitás-tudat hatása alá vonta az egyházi dallamokat, csak a fríg modusz őrizte meg jellegzetességét, a kis szekundos fordulatot. Telemann néhány kortársával együtt⁶⁷ más utakon járt, s minden korálharmonizálásban megtartotta az eredeti egyházi hangnemet.⁶⁸

A dallam⁶⁹ és a harmonizálás hangneme a soproni korálkönyvekben is eltér egymástól, ennek megfelelően a letétek több esetben a harmonizáláshoz képest nem az alaphangon indulnak vagy végződnek.

A Sopronban énekelt zoltárdallamoknál a tizenkét egyházi hangnem közül csak hat szerepel: fríg-hypofríg (3–4.), eol-hypoeol (9–10.) és ión-hypoión (11–12.). Líd és hypolíd dallamokat Blindow a németországi korálkönyvekben sem talált. A dór hangnem jellegzetessége volt, hogy a hatodik fokot leszállították, a hetediket felemelték benne, így egy vezetőhangos eolban mozogtak. Az itt énekelt dallamok közül a *Lobet den Herren [lobet den Herren]* kap leginkább dór színezetet, de ebben a korálban nem csak az első fok, hanem az ötödik alatt is vezetőhangot alkalmaztak a hetedik és negyedik fokok felemelésével. A *Der Herr ist mein getreuer Hirt* kezdetű zoltárt értelmezhetjük hypodórnak, s esetleg a hypoión dallamok közül a *Nun lob mein Seel*-t hypomixolídnek, mert Blindow e hangnem jellegzetességének mondja, hogy a negyedik fok rendszerint felemelve fordul elő benne. Mixolíd dallamot a soproniak —a németországi gyakorlattól eltérően— nem használtak.

⁶⁷ Christoph Graupner (1683–1760) A német zeneszerző csembalistaként is tevékenykedett, majd élete nagy részét darmstadti tartománygróf szolgálatában töltötte.

⁶⁸ BLINDOW 81.

⁶⁹ A korálkönyvek ütembeosztása sok esetben eltér egymástól. Ennek oka, hogy az ütemvonalak csak a kántor/orgonista tájékozódását segítették a kottában, de zenei szempontból nem tartották fontosnak őket, mert az orgonán nem volt súlyosabb az ütem egyen megszólaló akkord a többinél. Azonos szövegű korálnál a ritmus átalakításainak vizsgálata fontos lehet, de e tanulmány keretein belül erre nem kerül sor.

A zoltárok kezdősorai	Előfordulása	A dallam hangneme	A harmonizálás hangneme*	Zsoltárszám**	Zahn-szám, DKL-szám, (megjelenesi év)
Ach Gott! vom Himmel sieh darein	1725, 1728, 1811, 1814	hypofrig (h), IV-4	a-moll, V. fokon végződik	12	4431, IIIa1/Teil2/Ea5, (1524)
Ach Herr! mich armen Sünder	1725, 1811	frig (e), VII-7	C-dúr	6./38 (?)	5385, --, (1613)
An Wasserflüssen Babylon	1725, 1728, 1811	hypoion (f), V-6, kvinten indul	F-dúr	137	7663, IIIa1/Teil2/Eb17, (1526)
Aus tiefer Noth schrey ich zu dir	1725, 1728, 1811	frig (e), 1-7, kvinten indul	a-moll	130	4437, IIIa1/Teil2/Ea6, (1524)
Der Herr ist mein getreuer Hirt	1725, 1728	hypoool (g), V-7	g-moll	23	--, IIIa1/Teil2/Ec3A(sz)*** (1569)
Ein feste Burg ist unser Gott	1725, 1728, 1811, 1814	ion (c), 1-8	C-dúr	46	7377, IIIa1/Teil1/B31(vált), (1535)
Erbar dich mein o treuer/Herre Gott!	1725, 1728, 1811 (2)	hypofrig (e), VI-6	a-moll	37./38./51 (?)	5851, IIIa1/Teil2/Ec5, (1524)
Es spricht der unweisen Mund wohl	1725, 1728, 1811	hypoion (g), V-5	G-dúr	14./53 (?)	4436, IIIa1/Teil2/Ec15, (1524)
Es woll uns Gott genädig seyn	1725 (2), 1728, 1811	Régbbi változat: frig (e), Az újabb: ool (e), VII-8, kvinten indul	a-moll e-moll	67	7247, IIIa1/Teil1/B17(vált), (1525)
Gleichwie der Hirsch nach frischem Wasser schreyt	1725, 1728, 1811	hypofrig (a), VI-6, tercen végződik	F-dúr	42	1962, --, (1663)

A zsoltárok kezdősorai	Előfordulása	A dallam hangneme	A harmonizálás hangneme*	Zsoltárszám**	Zahn-szám, DKL-szám, (megjelenési év)
Herzlich lieb hab ich dich, o Herr!	1725, 1728, 1811 (3), 1814	hypoión (b), III-4	B-dúr	18 a 2. verstől (?)****	8326, IIIa3/Ek25(vált), (1587)
In dich hab ich gehoffet, Herr!	1725, 1728, 1811 (2), 1814	ión (f), 1-5	F-dúr	31	-, IIIa3/Ek2413(vált), (1594)
Lobet den Herren [lobet den Herren]	1725, 1728, 1811, 1814	eol (g), VII-5, kvintén végződik	d-moll	113./135./150 (?)	975vált, -, (1568)
Nun lob mein Seel den Herren	1725, 1728, 1811, 1814	hypoión (g), V-5	G-dúr	103	8244, IIIa1/Teil2/Ef16, (1540)
Wär Gott nicht mit uns diese Zeit	1725, 1728	eol (g), VII-5, tercek váltakozása!	g-moll	124	-, IIIa1/Teil2/Ec14, (1524)
Wo Gott der Herr nicht bey uns hält	1725, 1728, 1811, 1814	eol (g), VII-5	g-moll	124	4441, IIIa1/Teil2/Ee11, (1535)
Wo Gott zum Haus nicht gibt sein Gunst	1725, 1728, 1811	ión (f), 1-8	F-dúr	127	305, IIIa1/Teil2/Ee10(s), (1535)

* A sor elején kitett előjegyzés nem minden esetben határozza meg a harmonizálás hangnemét.

** Az elemzett zsoltárok a német énekeskönyvben illetve az itt nem szereplő szövegek a protestáns német Bibliában (a kezdősorból nem mindig egyértelmű, ezért kérdőjellel) feltüntetett zsoltárszámokkal.

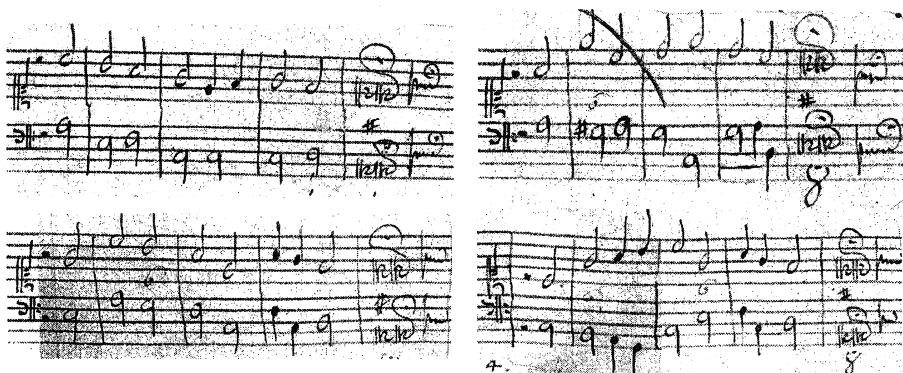
Evangelisches Kirchen Gesang Buch. Isny im Allgäu: Walcker KG, 1957.

Die Heilige Schrift. Nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers. Berlin: Britische und Ausländische Bibelgesellschaft, 1934.

*** Idegen szöveggel.

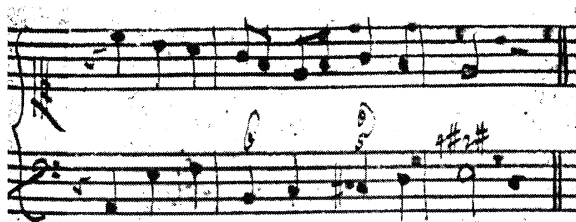
A következőkben a 17 kiválasztott zsoltárt a táblázatban feltüntetett egyházi hangnemük szerinti sorrendben elemezzük, és a későbbi korálkönyvekben szereplő változataikkal hasonlítjuk össze.

A 17 dallamból hat fríg vagy hypofríg moduszban van. A kíséretben a kadenciánál az első fok feletti kisszekundot általában nem módosították, mert ezzel a tonalitás alapkarakterét vették volna el, így a harmonizálásban megmaradt a fríg jellegzetes szubdomináns kadenciája.⁷⁰



2. kottapélda: fríg és hypofríg dallamok harmonizálásainak jellegzetes zárata az 1725-ös korálkönyvben (Es woll uns Gott, Ach gott! vom Himmel, Auss tieffer Noth, Erbarm dich)

A plagális zárlat mellett egy másik zárlati lehetőség a domináns hangról történő kromatikus vagy diatonikus lépések sora, amelyre alább láthatunk példát.



3. kottapélda: 116: Es woll uns Gott (1811) — 9. korálsor

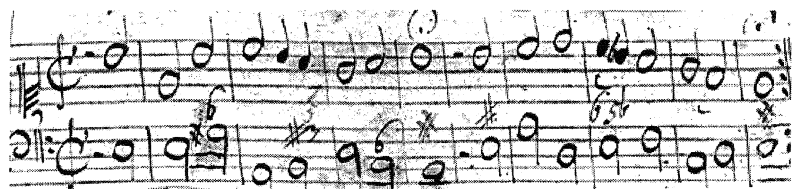
Az *Es woll uns Gott genädig seijn* esetében az öt letét harmonizációban, a koráldiszkant díszítettségében lényegesen eltér egymástól, de egyöntetűen *e*-tonalitásban van. Mint már említettük, ez az egyetlen korál, amelyet az 1725-ös

⁷⁰ Ez alól kivételt jelent az *Ach Herr mich armen Sünder*, ahol a basszus a dominánssról éri el a záróhangot.

korálkönyvben egy későbbi lejegyző még egyszer lekottázott. Ő „egy kereszt” előjegyzéssel látta el a harmonizációt, így a dallam elvesztette az addigi letétekben rejlő *f-fisz*-adta variálási lehetőséget, s más jelleget kapott. Ezért az azonos tonalitás ellenére Grünler és Wohlmann harmonizációja *A-dúr*, a többi letét *E-dúr* akkordon fejeződik be. Az 1725-ös korálkönyvben az első korálsor hosszabb a későbbi letétekénél, s még látszik a nyoma, hogy Wohlmann „tabulatúrájában” is csak utólag kaparták ki ezt a két, később feleslegesnek érzett hangot.

Az *Ach Herr! mich armen Sünder* kezdetű *e-fríg* zoltárdallamot az 1811-es könyv lejegyzője Grünlerhez képest szabadon díszítette, valamint az ötödik és a nyolcadik korálsorban más kezdőhanggal látta el. A harmonizációt megtartotta *C-dúr*-ban, ám az a domináns zárlattól és az azonos sorzáró kadenciáktól eltekintve teljesen eltérő. A későbbi korálkönyvben a hetedik korálsorban szokatlan fordulattal találkozunk: a basszus egymás után két kvintet ugrik lefelé.

Az *Aus tieffer Noth schrey ich zu dir* dallamát mind a négy helyen *e-fríg*-ben jegyezték le, de *a-moll*-ban, szubdomináns záró kadenciával van megharmonizálva. Ennek ellenére a letétek harmonizálásukban és néha még sorzáró kadenciáikban is különböznek egymástól. Wohlmann „tabulatúrájában” és a későbbi korálkönyvekben a plagális zárlat nem a negyedik fokról, hanem a hatodik fokról, kromatikusan felfelé haladva éri el a tonikát. A harmadik és ötödik ütem közbülső szólamaiban egyértelműen *fisz* módosított hang áll, amit sem a sor elején kitett előjegyzés, sem a számozásban erre tett utalás nem mutat. A tenor szólam pedig *c-disz* bővített szekundot lép. A második korálsor *b*-je azonban jelzi, hogy a hiányzó kereszt esetében csak helyi módosításról volt szó.



4. kottapélda: 139: Aus Tieffer Noth schrey ich zu dir (1728) 1–2. (3–4.) korálsor

A hypofríg *Erbarm dich mein* mind a három helyen megtalálható *e*-ben, az 1811-es korálkönyvben emellett első megjelenésekor *g*-ben szerepel. Az 1725-ös és az 1728-as harmonizálás kisebb változtatásoktól eltekintve azonos, a következő században a harmonizálás teljesen, s részben a dallam is átalakult. Az 1811-es könyvben a két egymást követő letét csak kezdőhangjában tér el egymástól, az előjegyzés viszont a tonalitást, s ezzel a dallamjelleget is megváltoztatja. Az első koráldallam fríg, a második eol. Kérdéses, hogy az utóbbiban a sor elején kiírt kereszt érvényes volt-e a letétben, mert az *e*-ről kezdett letét 16. ütemének basszusa a kromatika miatt egyértelművé teszi, hogy az első *f*-et módosítójel nélkül játszották, majd az *f*-hez külön kereszt került.

Bár a negyedik moduszú *Ach Gott! vom Himmel* koráldallam fordulatai mind a négy korálkönyvben azonosak, az első három letétben az alatta megszólaltatott akkordok a kadenciák kivételével teljesen eltérnek. Az 1814-es korálkönyv letéte a basszus oktávkülönbségeitől és néhány szám hozzáadásától eltekintve megegyezik az 1728-ban lejegyzett zsoltárharmonizálással.

A hypofrig dallamok közül egyedül a *Gleichwie der Hirsch* zsoltárt harmonizálták dúrban. Sajátos, hogy Grünlernél a koráldallam a hypofrig modusz tercén végződik. A három évvel későbbi könyvben az első korálsor második felét egy későbbi kántor kikaparta, s az 1811-es korálletéttel azonosra alakította. A harmonizálások minden esetben eltérnek egymástól.

Az eol moduszú *Lobet den Herren [lobet den Herren]* mind a négy korálkönyvben g-ben szerepel, a XVII–XVIII. században 1b, a következő században 2b előjegyzéssel. Ritmusa egyedülálló a zsoltárok között, mert Grünler a dallamot a szöveg hangsúlyainak megfelelően írta le. A szabadon deklamált első versszak után viszont kérdéses, hogy a további hat versszaknál a kotta szerinti éneklés mennyiben erőltetett, illetve az orgonista mennyire alkalmazkodott a következő szövegek ritmusához.⁷¹ Az 1728-as letétben csak néhány hang változott a kiindulási alaphoz képest. A dallami ismétlődésnél csak Wohlmann hagyta meg az azonos harmonizációt, a többiben másodsorra variánst találunk. Az 1811-es könyv ismét sokkal gazdagabban harmonizált változatot hoz. Az 1814-es letét lejegyzője az első két korálsorban visszanyúlt az 1728-as gyűjteményhez, majd egyéni harmonizálással folytatta azt.

A *Wär Gott nicht mit uns diese Zeit* mind a két helyen g-ben szerepel, és a letétek a második korálsor kivételével egyeznek egymással. A *Wo Gott der Herr*-nél a négy korál basszusa jelentősen eltér egymástól, csak a kadenciák egyeznek.

Feltűnő, hogy a két, 124. zsoltár alapján írt dallam, a *Wär Gott nicht mit uns* és a *Wo Gott der Herr* egymás variánsai. Az előbbi a német területeken már 1524-től használatban volt. A két zsoltár szövegi-dallami hasonlósága alapján valószínű, hogy az 1537-es *Wo Gott der Herr* korált a korábbi *Wär Gott nicht mit uns* alapján állították össze.

Az 1725-ös korálkönyv zsoltárai között egyetlen hypoeol dallamot találunk. A *Der Herr ist mein getreuer Hirt* mindkét korálkönyvben g-ben szerepel. Wohlmann változtatás nélkül átvette az 1725-ös tétel főhangjait, annak egyedül a hatodik korálsor környezetébe kissé szerencsétlenül illeszkedő, szűkített kvintlépést eredményező *esz* hangját javította c-re.

A zsoltárok között három dallam ion hangnemű. Mindhárom esetben egy, csak Grünlernél előforduló, jellegzetes indítással találkozunk: súlyos ütemrészen a basszus a diszkant nélkül szólal meg.

Az evangélikusok himnuszát, az *Ein feste Burg*-ot mind a négy korálkönyvben c-ben jegyezték le, bár harmonizálásuk jelentősen eltér. Grünler gyűjteményéhez képest az 1728-as „tabulatúrában” megváltozott a korál dallama, így az

⁷¹ Az 1725-ös korálkönyv más koráljainál is találkozunk ritmikai szabadsággal, amelyet a következő évszázadban 4/4-es metrumba szorítottak, és így jegyeztek le.

ismétlőjel utáni két korálsor azonos lett. A XIX. századi könyvekben a notátorok megvariálták a zsolttárindításnál az egymást követő C-dúr akkordokat. Ezt értelmezhetjük a változatosságra való törekvés megnyilvánulásának, bár a régi harmonizálás magyarázatába a zenei retorika elemeit is bevonva a monotónia kifejezheti a szövegben megfogalmazott szilárdságot.

Az *In dich hab ich gehoffet* kezdetű zsolttárt a soproni korálkönyvekben mind az öt helyen *f*-ben kottázták le. A hangnem egyezése ellenére a letétek harmonizálásban és dallamilag egyaránt eltérőek. A Wohlmann-féle „tabulatúrában” az első korálsort az utólagos lejegyző egy ütemmel megkurtította, hasonlóan az *Es woll uns Gott*-hoz. Az 1811-es korálkönyv első harmonizációja a harmadik korálsor elején változást hoz az addigi monoton, basszus *f*-ekhez képest, a könyv harmóniailag igényesebb lejegyzője követte a változatosság elvét. A második letét Müller már vizsgálta Laufja. Hammer a gyűjteményében az 1728-as letétet vette át, néhol a számozást átírta az azonos basszus felett, az utolsó sorban átdolgozott egy ütemet, de a harmonizálás lényegi részén nem változtatott.

A *Wo Gott zum Hauß* négysoros korál soproni könyvekben hangról-hangra megegyező dallamának basszusát mindkét Grünler utáni lejegyző csak a harmadik sorban változtatta meg, egyébként Grünler és Wohlmann letétje még a számozást tekintve is azonos. Az 1811-es korálkönyv a korálszerkezet⁷² egészét érintő átalakítást hoz: az első két sor megismétlésével a korál hatsorossá válik.

A tizenkettedik egyházi moduszban négy zsolttárt írtak. Az *An Wasserflüssen Babylon* ismét jelentősen eltér a három változatban. Wohlmannál és az 1811-es gyűjteményben az ötödik sor a hatodikhoz hasonult, mivel az eredeti koráldallam négy hangja szekunddal feljebb szerezpel. Wohlmann lejegyzésén a későbbi lejegyzők azonban más helyeken is javítottak, a második ütemben terc-kvart akkordot jelölnek, ami szintén az 1811-es gyűjteményben gyakori. Bár a harmonizálás nem egyezik a két helyen, a korábbi könyv letétjét — talán az 1811-es korál hatására — a XIX. században alakították át.

Az *Es spricht der Unweisen Mund* harmonizációja szintén különbözik a három forrásban. Bár a harmonizáció végig megtartotta *g*-alapú tonalitását, a koráldallam egyes hangjai mellett mégis főként az akkordok változtak. Grünler még előjegyzés nélkül kottázta le a letétet, így a néhol alkalmazott *fisz* módosított hang lendületességet kölcsönöz a harmóniai ritmusnak. Wohlmann sem tette ki a sor elején a kereszt előjegyzést, de a javítások során a későbbi bejegyzők alighanem *G-dúr* szerint gondolkodtak, máskülönben a *h-k* fölött a későbbi számozásban külön feltüntetett, de nem alterált kvint tiltott harmóniát eredményezne. A letét második felében Wohlmann bejegyezte a módosítójeleket, a közbülső szólamokra érvényes számozásban azonban néha elfelejtette őket jelezni. Az 1811-es letétben már kereszt előjegyzést találunk.

⁷² A korálok szerkezeti egybevetése további vizsgálatokra ad lehetőséget, de ez meghaladná a jelen tanulmány kereteit.

A *Herzlich Lieb hab ich dich* hat letétje minden esetben új harmonizációt, emellett sokszor dallami változatot is hoz. Wohlmann hangról-hangra Grünler változatát vette át, majd a letétet utólag kijavították. Ezt a korrigált változatot jegyezte be 1814-ben Hammer a maga korálkönyvébe. Kérdés, hogy ki kitől vette át a harmonizációt, illetve mikor történt az 1728-as könyv javítása.

Az 1725-ös „partitúrában” egyedüli páratlan metrumú zsoltár a *Nun lob mein Seel*. A három évvel későbbi gyűjteményben Wohlmann is a 3/2-es metrumjelzést tette ki, majd áthúzta, és páros lüktetésben kottázta le ugyanazt. A XIX. századi korálkönyvek 4/4-ben hozzák a letétet. Az 1811-es korálkönyv sokkal díszesebb akkordokat tartalmaz az előzőeknél. Az 1814-es könyvben az 1728-as változattal azonos a letét, a basszus és a diszkant egyidejű hangismétlését ok-távugrásokkal kerüli el.

Egyes estekben a XVIII. századi soproni korálkönyvek olyannyira hasonlítanak a XIX. századi korálgyűjteményekre, hogy bennük a saját anyag komponálása mellett az átvétel kétségtelen. A zsoltárharmonizálások vizsgálata alapján az 1814-es kőszegi korálkönyv és az 1728-as soproni gyűjtemény között a legszembeötlőbbek az azonosságok és a hasonlóságok. A korálkönyvekben előforduló, gyakori átvételek mutatják, hogy Sopron és Kőszeg gyülekezete a XIX. században is szoros kapcsolatban állt egymással.

Irodalomjegyzék

- BÁRDOS Kornél: *Sopron zenéje a 16–18. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. (BÁRDOS)
- BÁRDOS Kornél — VAVRINECZ Veronika: „Christoph Stolzenbergs Werke in Sopron”, *Studia Musicologica* XXII/1–4. (1980) 397–426. (BÁRDOS—VAVRINECZ)
- BLINDOW, Martin: *Die Choralbegleitung des 18. Jahrhunderts in der evangelischen Kirche Deutschlands*. Inaugural-Dissertation. Gustav Bosse Verlag, Regensburg 1957. (BLINDOW)
- BLUME, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. [Zweite, neubearbeitete Auflage.] Bärenreiter Verlag, Kassel 1965. (BLUME)
- CSEPREGI Zoltán: „A dunántúli pietisták 'jénai' műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések”, *Magyar Könyvszemle* CXV/1 (1999) 76–86. (CSEPREGI)
- Das deutsche Kirchenlied*. Abteilung III, Band 1: Die Melodien bis 1570. Teil 1: Melodien aus Autorendrucken und Liederblättern. Notenband Vorgelegt von Joachim Stahlmann, bearbeitet von Karl-Günther Hartmann und Hans-Otto Korth unter Mitarbeit von Jürgen Grimm und Robert Skeris. Bärenreiter Verlag, Kassel 1993. (DKL IIIa1/Teil1)
- Das deutsche Kirchenlied*. Abteilung III, Band 1: Die Melodien bis 1570. Teil 2: Melodien aus mehrstimmigen Sammelwerken, Agenden und Gesangbüchern. Notenband Vorgelegt von Joachim Stahlmann, bearbeitet von Daniela Garbe und Hans-Otto Korth unter Mitarbeit von Silke Berdux, Jürgen

- Grimm und Karl-Günther Hartmann. Bärenreiter Verlag, Kassel 1996. (DKL IIIa1/Teil2)
- Das deutsche Kirchenlied.* Abteilung III, Band 3: Die Melodien von 1581 bis 1595. Notenband. Vorgelegt von Joachim Stahlmann, bearbeitet von Hans-Otto Korth und Helmut Lauterwasser unter Mitarbeit von Rainer H. Jung und Daniela Wissemann-Garbe. Bärenreiter Verlag, Kassel 2005. (DKL IIIa3)
- DIETRICH, Fritz: *Geschichte des deutschen Orgelchors im 17. Jahrhundert.* Band 1. Bärenreiter Verlag, Kassel 1932. (DIETRICH)
- DOBSZAY László: *A gregorián ének kézikönyve.* Zeneműkiadó, Budapest 1993. (DOBSZAY)
- DOCHHORN, Hendrik: „Samuel Scheidt“, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* Personenteil 14. hrsg. von Ludwig Finscher. Bärenreiter Verlag, Kassel 2005. 1217–1244. (MGG: Scheidt)
- DRÁVAI István: *Sopron műemlékváros.* Internet-Sopron Egyesület [CD-ROM több mint 1600 felvétellel, szómagyarázattal, és a vár illetve a település kultúrájának összefoglaló krónikájával, Sopron szabad királyi várossá nyilvánításának 725. évfordulójára] 2002. (DRÁVAI) [Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, Győr, raktári szám: 720.]
- FERENCZI Ilona: „Muzsikáló tömjénező és az adriai szirének“, *Magyar Egyházzene* XI (2003/2004) 407–416. (FERENCZI: Muzsikáló)
- FERENCZI Ilona: „Korálok a soproni Stark-virginálkönyvben“, *Magyar Zene* XLII/2 (2004. május) 111–119. (FERENCZI: Korálok)
- KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen.* [Olvasmánytörténeti dolgozatok III.] Scriptum Kft., Szeged 1991. (KOKAS)
- KORMOS Gyula: „Egy soproni evangélikus egyházzenesz: Hamar Gyula (1881–1976)“, *Magyar Egyházzene* IV (1996/1997) 59–68. (KORMOS)
- MÖLLER, Hartmut: „Choral“, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* Sachteil 2. hrsg. von Ludwig Finscher. Bärenreiter Verlag, Kassel 1995. 824–827. (MGG-Choral)
- PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története.* I. kötet. Piri és Székely, Sopron 1917. (PAYR)
- PRAËL, Franz Karl: „Choral“, in *Religion in Geschichte und Gegenwart.* Band 2. [vierte, völlig neu bearbeitete Auflage] hrsg. von Hans Dieter Betz — Don S. Browning — Bernd Jankowski — Ebenhard Jüngel. Mohr Siebeck, Tübingen 1999. 171–172. (RGG-Choral)
- PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860.* VII. kötet. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1989. (PETRIK)
- Répertoire International des Sources Musicales.* Das deutsche Kirchenlied. Band 1. Bärenreiter Verlag, Kassel 1975. (RISM B/VIII)
- Répertoire International des Sources Musicales.* Einzeldrucke vor 1800. Band 2., 7. és 8. Bärenreiter Verlag, Kassel 1972, 1978 és 1980. (RISM A/I)

- RIEDEL, Friedrich Wilhelm: „Notation — IX. Tabulaturen und VII. 17. bis 19. Jahrhundert“, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Sachteil 7. hrsg. von Ludwig Finscher. Bärenreiter Verlag, Kassel 1997. 358–367. (MGG-Notation)
- SCHMIDT, Hans — KORTH, Hans Otto — GARBE, Daniela — STALMANN, Joachim: „Gemeinde-gesang“, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Sachteil 3. hrsg. von Ludwig Finscher. Bärenreiter Verlag, Kassel 1995. 1148–1194. (MGG-Gemeindegesang)
- Starck *Virginal Book* (1689) — Johann Wohlmuth: *Miserere* (1696). *Musicalia Danubiana* 22. ed. by Iлона FERENCZI. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2008. (*Musicalia Danubiana* 22: WOHLMUTH)
- WOLLNY, Peter — FORCHERT, Arno — INNIG, Rudolf: „Choralbearbeitung“, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Sachteil 2. hrsg. von Ludwig Finscher. Bärenreiter Verlag 1995. 827–848. (MGG-Choralbearbeitung)



Auß meines Hertzen Grunde. Starck virginalkönyv 52.
 Starck *Virginal Book* (1689) Compiled by Johann Wohlmuth.
 Johann Wohlmuth *Miserere* (1696).
 Kiadja: Ferenczi Iлона. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2008.
 (*Musicalia Danubiana* 22.)